

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Я. А. МАНАНДЯН

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ИСТОРИИ
ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ И ЗАКАВКАЗЬЯ

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՑ
АРМГИЗ

Академия Наук Армянской ССР
Институт истории

Я. А. МАНАНДЯН

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ
ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ
И ЗАКАВКАЗЬЯ

АФМГИЗ
ЕРЕВАН 1944

947.925.639

Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների Ակադեմիա
Պատմության ինստիտուտ

9 (47.925) 1
15-24

ՀԱՅԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ՄԱՌԻԳՎԱԾՆԻԿ 1961 թ.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄԻ ՔԱՆԻ ՊՐՈՔԼԵՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

16.232
A 33756

ՀԱՅԳԵՏՀՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ 1944

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԻ ՔԱՆԷ ՊՐՈՐԼԵՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի հնադույն յղատմության և աշխարհագրության խնդիրներին չափերը, չնայած որ դրանց ուսումնասիրությունը նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ Արևմտյան Եվրոպայի և Սովետական Միության դիտնահանների, գեոևս հաստատուն ու վերջնական լիերպով լուսաբանված չեն։ Մինչև այժմ դեռ բախարար չափով պարզաբանված չեն կիմմերական-սկյութական ցեղերի անդրկովկասյան արչավանքները ճանապարհները և նրանց աստատանված ու զրաված չրջանների տեղադրությունը։ Դեռ մութ է մնում և անսրոջ նաև Քսենոփոնի ու Տասը հազարի նահանջի ուղին։

Այս խնդիրներն իմ այս ուսումնասիրության մեջ նորից ենթարկված են մանրախույզ քննության և նրանց տրված է բոլորովին նոր լուսաբանություն։ Ուսումնասիրության ընթացքում լինծ նեցուկ և ուղեցույց է ծառայել «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պեկտինյերյան քարտեզի» իմ աշխատությունը, որ բանալի է ծառայում պատմական-աշխարհագրական բազմաթիվ խնդիրների լուծման։

Այդ խնդիրներից ամենահիմնականն է, հատկապես, նաև Մետոխ-Կոզքիսյան ճանապարհի պրոբլեմը, որ առաջին անգամն է հանդամանորեն քննության առնվում այս աշխատությունում մեջ։ Հին այս ճանապարհը, որով հարավային Ռուսաստանի Սեծովյան չրջանները հաղորդակցել և կուլտուրական կապ են ունեցել Մերձավոր Արևելքի հետ՝ պատմագիտական և աշխարհագրական Երկերում չափ քիչ է լուսաբանված և, կարելի է ասել, որ դրեթե բոլորովին անտեսված է։

¹ Ձեկուցված է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի ընդհանուր ժողովում, 1944 թ. ապրիլի 11-ին։

Եվրոպական դիտնականները, աջգաթող անելով այդ հին ճանապարհը՝ Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի փոխադարձ հաղորդակցությունը ենթադրում են ոչ թե այդ ուղղությամբ, այլ երկու համեմատաբար մատչելի լեռնանցքներով՝ Դարչալի և Դերբենտի կիրճերով։ Նրանք կարծում են, որ, գլխավորապես, այս ճանապարհներով, Ալանաց և Կասպից դռներով, տեղի էին ունենում կիմաերների, սկյութացիների, սարմատների և Կովկասյան լեռնախանների արձավանդներն ու մուտքը Անդրկովկաս։ Դերբենտի վրայով և Կասպից ծովի արևմտյան ափերով նրանք մատնանշում են նաև տարանցիկ առևտրի հին ճանապարհը Հնդկաստանից և Բաբելոնիայից դեպի Տանայիս, որի միջնորդներն էին առևտները։

Այս իշխող կարծիքները, որ ընդհանուր համայնության մեծ արժանացել, ինչպես կոտեսները, ոչ միայն վիճելի են, այլև անհավանական։ Անտեսելով Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհի ռադական ու առևտրական մեծ դերը հին ժամանակներում՝ սրտամազեղները, իմ կարծիքով, բռնազրոտիկ ու անընդունելի լուսաբանություն են տվել սկզբնաղբյուրների մի շարք վիճալուծյուններին, որ ներքև քննելու ենք։

Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում կոտեսները, սրտամազեղների մատնանշած նույն հենց վիճալուծյունների ուշադիր քննությունը հաստատվում է սրտական կարեվոր դերը, գլխավորապես, Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհի։ Մենք կոտեսները, բացի այդ, որ հենց այս ճանապարհն է եղել այն գլխավոր կամուրջը, որի վրայով Ուրարտու և Հայաստան են մտել կիմաերական, սկյութական ու ալեյի ու Նաև սարմատական ցեղեր, որոնք Ուրարտական պետության անկումից հետո երկար ժամանակ իշխել են Հայկական բարձրավանդակի հյուսիսային շրջաններում։

1. ԿԻՄՄԵՐԱԿԱՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ (ՄԵՐ ԹՎ. Ա.) ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՐԸ ՆԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է հունական և ասորեստանյան աղբյուրների վիճալուծյուններից, ութերորդ և եոթերորդ դարերում

մեր թվականությունից առաջ Անդրկովկասը և հարևան երկիրները ենթարկվեցին հարավային Ռուսաստանից եկող կիմերներին և սկյութացիներին արշավանքներին, որոնք տակնուվրա արին և ավերածության մասնեցին Մերձավոր Արևելքի երկիրները՝ Ուրարտուն, Ասորեստանը, Ասորիքը և Փոքր Ասիան։

Առաջին մեծ արշավանքին, որը տեղի ունեցավ ութերորդ դարում՝ մասնակցում էին, ինչպես կարելի է կուսակալ արքայուհիների որոշ ակնարկներից, թրակա-սկյութական դաշնակից ցեղերի մի մեծ խումբ, որի առաջնորդներն էին կիմերները։ Արշավանքի ճանապարհը այս ցեղերի անդլիական դաժնական Մինսը Cambridge Ancient History-ի երրորդ հատորում¹ մասնացույց է անում Դարյալի կիրճով, ինչպես որ այդ ընդունված է եվրոպական պատմագետների նաև այլ աշխատություններում։

Բայց այս ենթադրությունը, որ արվում է առանց վստահական լուրջ հիմնավորման՝ չէ համապատասխանում սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին։

Կիմերական ու սկյութական արշավանքների ճանապարհների ուղղությունը որոշակի մասնանշված է Հերոդոտոսի մոտ, որի համապատասխան վկայությունները մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ։

1. Հերոդ., գիրք I, գլուխ 103—104՝

«Ներանք [սկյութացիները] ներս խուժեցին Ասիա, դուրս փառելով Եփրոսյայից կիմերներին և հաշտելով նրանց, որ փախում էին, և եկան արսպիտով Մեդական երկիրը։ Մեոտիս լճից մինչև Փասիս դեպը և Կոզքիսը լավ զնացողի համար երեսուն օրվա ճանապարհ է, իսկ Կոզքիսից շատ չէ անցքը դեպի Մեդական երկիրը։ Այդ երկու երկիրների միջև միայն մի ժողովուրդ է գտնվում՝ սասպեյրները, և, այստեղից եւ անցնելուց հետո, կարելի է հասնել Մեդական երկիրը։ Սկյութացիները սակայն ներս խուժեցին ոչ թե այդ ճանապարհով, այլ, որովհետև ճանապարհից մոտորվել էին՝ ավելի վերև ու ավելի երկար ճանապարհով, ունենալով իրենց աջ կողմում Կովկասյան լեռները»։

2. Նույնը, գիրք IV, գլուխ 12՝

¹ See E. H. Minns, „The Scythians und Northern nomades“, Cambridge Ancient History, vol. III, գլուխ IX, Համեմատե նաև Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 309. Халатьянц, Очерк истории Арменни, Москва, 1910, էջ 70 և ուրիշ։

«Պարզ է, որ սկյութացիները, որոնք նրանց հալածելու չեն եղել խոստովանելով Մեղապան երկիրը՝ մոլորվել էին ճանապարհից: Որովհետև կիմֆերները շարունակ փախչելիս են եղել ծովի երկայնությամբ, իսկ սկյութացիները նրանց հալածել էին, ունենալով իրենց աջ կողմում Կովկասյան լեռները՝ մինչև որ մտել էին Մեղապան երկիրը, ուղղվելով ճանապարհից դեպի Ֆերա»:

Հերոդոտոսի այս վկայությունները, որոնց հիմք է ծառայել հունական ավանդությունը, որոշ կետերում կարող են, իհարկե, առարկելի լինել: Ենթադրում են, օրինակ, որ սկյութացիները արշավել էին Առաջավոր Ասիա ո՛չ թե կիմֆերներին հալածելու նպատակով, այլ, ընդհանրապես, նրանք, դաշնակից լինելով կիմֆերներին՝ եկել էին միասին նվաճումների ու ավարառության համար: Մեջ բերված վկայությունները, որ որոշ կետերում վիճելի են, խիստ կարևոր են սակայն այն տեսակետից, որ նրանց մեջ մատնանշված են կիմֆերական և սկյութական արշավանքների ճանապարհները: Հերոդոտոսի վկայություններից սրբագրելով է, որ Մեոտիսի (Ազովյան ծովի) կողմերից Անդրկովկաս արշավելու համար բացի Դերբենտի մոտով անցնող երկար ճանապարհից, որով ներխուժել էին Մեղիա սկյութացիները, հույներին հայտնի է եղել նաև Մեոտիս-Կովքիսյան ճանապարհը, որը նրանք, համարելով ավելի կարճ ու ավելի հարմար, ենթադրել են կիմֆերական արշավանքի ճանապարհը: Հունական ավանդությունն այս կարևոր ցուցումը, ինչպես կոնստենդ, հաստատում են ասորեստանյան հին աղբյուրները:

Մեոտիս-Կովքիսյան հին ճանապարհի առաջնակարգ նշանակությունը հին ժամանակներում, իմ կարծիքով, միանշանակաբար անփոփոխ է: Այս ճանապարհի հարավային մասը Արտաշատից մինչև Ռիոն-Փառխո գետը և այնտեղից մինչև Մերաստուդլիս՝ նկարագրված է Պեղանդերյան քարտեզում: Իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ այդ դեմքը մանրամասն լուսարանված է և նրա ուղիությունը ցույց է տրված աշտմյան Աշտարակի, Կոնդարտաղի, Ղանլիճալի ու Խոսովալի մոտով գեպի Կուրի գետանցքը, որը գտնվում էր աշտմյան Ախալցխայի մոտ, ու այնուհետև Աբասթումանի և Զեկաուի լեռանցքի վրայով գեպի Ռիոն գետը և այնտեղից գեպի Սևրաստուդլիս—Դիոսկուրիա:

Հյուսիսային Գլիծը այս ճանապարհի՝ Դիոսկուրիասից մինչև Մետուս (Ազովյան ծովը), որ Պեռաինդերյան քարտեզում նկարագրված է՝ ճշտվել՝ շարունակվել է, ինչպես այդ մասնացույց է արված՝ Հերոդոտոսի վերահիշյալ վկայության մեջ՝ Սև ծովի երկայնությամբ։ Կայսրանները նշանակված են ևս թերթը (կամ ութերթը) զնարի հեղինակ Անանուն Ռավեն-նացու աշխարհագրության մեջ¹, որը օգտվել էր հին աղբյուր-ներից։ Իսկ Ստրաբոնի մոտ ցույց են տրված ճանապարհի թե առանձին մասերը և թե տարածությունները՝ իսկա՞ծ Պանտի-կապյոն քաղաքից (այժմյան Կերչ) մինչև Դիոսկուրիաս հե-տևվալ հաջորդականությամբ։

Պանտիկապոնից մինչև Կորոկոնդամե (այժմյան Խիֆադ-դանե)	70 ստադիոն.
Այնտեղից մինչև Սինդերի ծովափը	180 ստադիոն.
Այնտեղից մինչև Բյոտա (հալանոթեն, Նովորոսիյսկի մոտ)	400 ստադիոն.
Կերկեսների (Չերքեսների) ծովափը	850 ստադիոն.
Ախալների ծովափը	500 ստադիոն.
Հենիոթների ծովափը	1000 ստադիոն.
Պիտիուսից (այժմյան Պեցունդա) մինչև Դիոսկուրիաս	360 ստադիոն.

Ուրեմն՝ Պանտիկապոնից մինչև Դիոսկուրիաս՝ ընդհա-մենը 3360 ստադիոն²։ Որ Կիմեռների ութերթը դարի արշա-վանքը պետք է ենթադրել Կոդքեաի վրայով՝ այդ երևում է, բացի Հերոդոտոսի հիշատակած վկայությունից, նաև ասորես-տանյան աղբյուրների մի վկայությունից, որը ուղադրության չէ առնվել պատմադետներին կողմից։

Ասորեստանյան բեռնաղբյուր արձանագրություններում հիշա-տակված է Ուրարտուի թագավոր Ռուսա Ա-ի (730—714 մեր թվ. ա.) անհաջող կռիվը Gimirrai-ների դեմ, որի մասին Ասորեստանի թագավոր Սարգոնին (722—705 մեր թվ. ա.) տե-ղեկություններ էին հաղորդել նրա զորձակալներն ու յրտեսնե-րը։ Այս հաղորդագրություններից մեկում, որ ուղարկել էր

¹ *See K. Miller. Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ 653.*

² *Str. XI, 2, 8 (494) և XI, 2, 14 (496). See նաև K. J. Neumann, Strabons Landeskunde von Kaukasien, Leipzig, 1883, Jahrbücher für Classische Philologie, 13-er supplementband, էջ 327—344.*

Սարգսոնին Աշուրբրիսուան, հիշատակված է կլիմերներէ ընակութեան տեղը և մ'ապօնանշված է, որ Ուրարտուի և Գամիրբայի միջև դառնում են Գուրխանի և Նազիու երկիրները¹ :

Այս կարեւոր վկայութեանը, իմ կարծիքով, խաղաղեաները սկիւ ևն մեկնել : Պիտորովիկն, օրինակ, որի մոտ մեջ է բերված վերոհիշյալ վկայութեանը՝ ենթադրում է, որ կլիմերներէ երկիրը դառնել է ալը ժամանակ Կապադոքովիայի արևելյան մասում, և ընդունում է, ուրեմն, որ Աշուրբրիսուայի նամակի մեջ հիշատակված Գուրխանի և Նազիու երկիրները դառնվել են նմանապես Կապադոքովիայի մոտ² : Նույն կարծիքն են հայտնել Աշուրբրիսուայի մոտ մասնանշված «Գամիրբայ»-ի տեղագրութեան մասին նաև Մեհաննիսովը և Ղափանցյանը³ :

Ինձ թվում է սակայն, որ ուշագիւր կերպով քննութեան աննելով Գուրխանի երկիր տեղագրութեան խնդիրը, որը համապատասխանում է ինչպիսիք արձանագրութեաններէ մեջ հիշատակված Կուրխանի երկրին, դժոյբար չէ համոզվել, որ թերորդ դարի վերջին քառորդում (մեր թվ. ա.) կլիմերները, որոնք ղեռն հասած չեն եղել Փոքր Ասիա՝ դառնում էին ո՛չ թե Կապադոքովիայում, այլ Ուրարտուի հյուսիս-արևմտեան ծագրամասի կողմերում՝ Կողքիսի հարավ-արևելքում :

Խաղաղեաներ Մեհաննիսովը և Ղափանցյանը հենց իրենք պարզ կերպով ցույց են տվել, որ ուրարտական արձանագրութեաններէ մեջ հիշատակված Kuriani երկիրը դառնվել է այժմյան Ղարա-Լենինականի կողմերում⁴ : Շատ պարզ է, ուրեմն որ կլիմերներէ երկիրը, որն Ուրարտուի հյուսիս-արևմուտքում դառնված Guriani-Kuriani-ի թիկունքումն էր՝ ո՛չ թե Կապադոքովիայում պետք է լիներ, այլ Ուրարտուի հյուսիսում, համայնորեն այժմյան Ախալքալաք-Ախալցխայի մոտակա շրջաններում :

Որ մեր այս եղրակացութեանը հիմնավոր է՝ ալը երևում է

¹ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 295 :

² Նույնը, էջ 295 :

³ Տե՛ս Ի. Ի. Мещанинов, Халдоведение, Баку, 1927, էջ 41. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմութեանը, Երևան, 1940, էջ 200 - 202 :

⁴ Տե՛ս Мещанинов, Халдоведение, էջ 23 և 32. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմութեանը, էջ 181, 182, 185, 186 ևն. .

նաև Ստրաբոնի ուշադրով մի վկայությունից, որի մոտ նույնպես մատնացույց է արված, որ դուրանիացիները, որոնք, անշուշտ, Guriani-Kuriani երկրի բնակչությունն էին՝ ասորեի էն «Արմենիայից վերին»:

«Պատմում են,— ասում է Ստրաբոնը¹,— որ այնիանները մի մասը բնակվում է Ուխտիայում, իսկ մյուս մասը Արմենիայից վերին՝ Արտսի ու Նիրարոսի հեռուում (սրանք Տավրոսի մասերն են), որոնցից Արտսը մոտ է այն ճանապարհին, որ տանում է Բաբելոնի տաճարի մոտով Եգիպտոսն: Ասում են, որ նաև Թրակացիներից ոմանք, որ անյանովում են սարապարաններ, այսինքն՝ գլուխ կտրողներ (κεφαλοτομοί)² սպրում էին Արմենիայից վերին՝ և հարևան էին դուրանիացիներին (Γουρδάνοι) և մեղացիներին: Իրանք զնազանաբարո՝ և անասնաճ լեռնախմբներ էին, գլուխ կտրող և սկյութացիների նման զանազան մորթաղբերո՞ղ, և հենց այդ նշանակությունն ունի սարապարան»³:

Guriani-Kuriani երկրի տեղագրության մասին վերոհիշյալ մեր դիտողությունները պարզ ցույց են տալիս, որ ութերորդ դարի վերջերում կիսմերձերը դեռևս դանդաղ էին Զավաթը դափստում կամ նրա հարկան հյուսիսարևմտյան շրջաններում, որոնց միջով անցնում էր Մեոսիս-Կոլքեսյան հին ճանապարհը: Իսկ այս դատան լեռնին արդեն ուշադրով մի նշան է, որ նրանք Անդրկովկաս էին եկել նույն այդ ճանապարհով:

Ասորեստանյան աղբյուրները վկայություններից երևում է, որ կիսմերձերի մի մասը մոայուն կերպով հաստատվել էր Ու-

¹ Str. XI, 14, 14, (531):

² Քսենոփոնի վկայությամբ գլուխ կտրողներ են եղել նաև խալկոնները: «Սրանք ունեին,—ասում է նա,—սննադաններ և աղափարտներ ու զոռինների մոտ դաշույն՝ նման լակեդեմոնական կեռ փորը դանակի, որով սպանում էին, ում որ կարողանում էին հաղթել, և, կարելով ու վերցնելով գլուխները՝ մեկնում էին» (Anabasis, IV, 7, 16):

³ Sarapara, որ քսո Ստրաբոնի նշանակում է «գլուխ կտրող», Ադոն-ցը և Ղափանցյանը Թարգմանում են «կիսատ» կամ «թերի գլուխ ունեցող» և այդ բառն իր նշանակությամբ համապատասխան են համարում Սերենացու մոտ հիշատակված (II, 87) Կամսարականների նախահայր «Կամսար» անվան, որն ըստ Սերենացու «Կամսար» էր անվանվել «բոյորովթին զաղաթան» պակաս լինելու պատճառով. տե՛ս Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 428, ծան. և Капангян, Научные труды Ерев. Гос. Унив., т. XIV, 1940, էջ 373: Վերոհիշյալ ենթադրությունն ըստ իս մի պարզ թյուրիմացություն է:

բարտուրի Կյուսիս-արևմուտքում: Ըստ Երեսույթին, կիմմերները այս հաստիվածն է, որ հիշատակվում է որպես հարկատու Ուրարտական թագավորության, իսկ յոթերորդ դարում՝ Իրեկ դաշնակից Ռուսու Բ-ի (685—645 մեր թվ. ա.)¹:

Ուրարտական թագավորության թուլացման և քայքայման ժամանակ կիմմերները և նրանց հետ եկած սկյութական և թրակիական յաշնակից այլ ցեղերը, ըստ Երեսույթին, նորածվել էին դեպի հարավ և զբաղվել էին Շիրակը և Վանանդը: Սարարների թու հիշատակված սարապարանները, հալանորեն, այդ ցեղերից մեկն էին: Նույն այս կողմերումն էին ապրում, ինչպես վկայում է Պլինիուսը, նաև սակասանները, որոնք սակեր կամ սկյութացիներ էին և զաղթել էին այստեղ կիմմերների հետ միասին:

«Թասիելի [հալանորեն, Տաշիր] և Տրխարիի [հալանորեն, Տրխալեա] երկիրը, — ասում է Պլինիուսը, — սարածվում էր մինչև Պարսպոքեսյան լեռները. սրանց վերևում էին Կոդքիսի ամայի տեղերը, սրանց կողքին, Կերասյան լեռների գլխաց, ապրում են արմենոխալսյանները: Մոսիերի երկիրները ձգվում են մինչև Իրեկ գետը, որը թափվում է Կուր գետի մեջ, իսկ սրանց տակն ին սակասանները [Sacassani] և ապա մակրոնները մինչև Ապարուս գետը»²:

Պլինիուսի այս վկայությունը պատմապետները, իմ կարծիքով, ճիշտ չեն համարում: Նրանք կարծել են, որ այս սակասանները Սարարների հիշատակած սակերն են³, որոնք ապրում էին Ուտիքի Շակաչին գոյություն ունեցող «Աղեքոսանդրի արչալանը» երկում նանվանված ևն սակեսիներ (Σαχασσινοι, III, 8, 4 և II, 4)⁴: Այս խնդիրը ստանում է Կրոյրովին նոր լուսաբանություն:

Պարզվում է որոշակի, որ «սակասան»-ները կամ «սակեսին»-ները Անդրկովկաս էին մտել երկու ուղղությամբ և բնակություն էին այստեղ հաստատել ոչ միայն Շակաչենում,

¹ *Տե՛ս* Пустровский, Урартское государство во второй половине VIII в. до Н. Э., Вестник древней истории, 1939, № 1, էջ 70. Мещанинов, Халдоведение, էջ 51. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 213:

² *Plin*, Nat. Hist., VI, 11, 1, (հրատ. Littre-ի):

³ *Str.* XI, 8, 4 (511):

⁴ *Տե՛ս* Markwart, Eranschahr, էջ 121, ծան. և Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 421, ծան. 2:

այլև Կարա-Լենինականի շրջանում: Սակերի կամ սկյութացի-
ների մի խումբը եկել էր Անդրկովկաս կիմֆերների հետ միասին
Մեոտիս-կողքիսյան ճանապարհով ութերորդ դարում մեր թվա-
կանությունից առաջ, իսկ մյուս խումբը՝ Դերբենտի վրայով,
համանորեն, եսթերորդ դարում (մեր թվ. ա.):

Նույնը պետք է ասել նաև աշխանների մասին: Ըստ երե-
վոյթի, սրանք ես ձեկել էին հարավ կիմֆերական և սկյութա-
կան արշավանքների ժամանակ 8—7-րդ դարերում մեր թվաշու-
նությունից առաջ Մեոտիս-կողքիսյան և Դերբենտի ճանապարհ-
ներով: Սրանց մի մասը բնակութուն էր հաստատել Ուտիքում,
մի մասը՝ Շիրակում, իսկ մի մասն էլ կիմֆերների մի ստվար
հատվածի հետ անցնել էր Ուրարտուի միջով Փոքր Հայքի կող-
մերը և հաստատվել էր այսօրեղ Դարանադիում՝ Անի—Կամախի
շրջանում: Ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ալոսնյը, Անի ամբողջը
Շիրակում և Անի-Կամախը Դարանադիում և Հանին Փայտակա-
րանում կոչվել են այդպես աշխան ցեղի անունով²:

2. ՔՍԵՆՈՓՈՆՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ՍԿՅՈՒԹԵՆՆԵՐԻ ՍԻՋՈՎ ԵՎ ՆԱՐԲԱՋՈՍ ԳԵՏԻ ՈՒ ԳՅՈՒՄՆԻԱՍ ՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր նոր եզրակացությունը Շիրակ-Վանանդում նախատրվե-
նական ժամանակներում հաստատված կիմֆերական-սկյութական
դադլթականության մասին ո՛չ միայն սրբազան է Հին Հայաստա-
նի ազգագրության հետաքրքիր խնդիրներից մեկը, այլև անա-
կրեկալ կերպով նոր լույս է սփռում Քսենոփոնի ու Տասը հա-
դարի նահանջի ճանապարհի վիճելի խնդրի վրա, որը, չնայած
բազմաթիվ ուսումնասիրությունների, մնացել է դեռևս մութ
ու անորոշ:

Ըստ Քսենոփոնի՝ նահանջող հելլեն գործը Տառքների երկ-
րից (Տալբից) մտել էր խալսուքների երկիրը և, կովեւով սրանց

¹ Strabo, XI 14, 14 (531):

² Տես Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 56—57 և 420, համե-
մատե նաև Andreas-ի համապատասխան ենթադրությունը Փայտակարա-
նում գտնվող Հանին անվան մասին, տես Pauly—Wiss. Real-Encyclopedie
(Ainiana):

հետ, ետեւ օրվա ընթացքում անցել էր 50 փարսախ և եկել էր մինչև Հարբաղոս գետը. իսկ այգտեղից գնացել էր սկյութներին երկրի միջով 8 օրվա ընթացքում 40 փարսախ և հասել էր Գյումրիս քաղաքը:

Քսենոփոնի համադարձասխանն վկայութիւնը, որ վերաբերվում է սկյութներին երկրին՝ թարգմանաբար մեջ եմ բերում նամբողջութեամբ:

Քսենոփոն, Անաբազիս, գիրք IV, գլ. 7, 18—21 և գլ. 8, 1—2՝

«Այնտեղից [Խալյուրներին երկրից] հեղինները հեանդեպի Հարբաղոս գետը, որն լայնութեամբ էր չորս պլեթրոն: Այնուհետև նրանք գնացին սկյութներին միջով չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ, դաշտի միջով դեպի գյուղերը, որոնց մեջ մնացին երեք օր և Իրենց համար մթերեցին կենսամթերքներ: Հետո անցան չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ, դեպի մեծ, Ֆարուսս և բազմամարդ մի քաղաք, որն անվանվում էր Գյումրիս: Այս քաղաքի երկրի խնամապօրը ուղարկեց հեղիններին մի ուղեցույց, որպեսզի նրանց ուղեկցե հարևան երկրի միջով, որն իրենց թշնամի էր: Երբ ուղեցույցը եկավ՝ առաջ որ նրանց կառաջնորդե հինգ օրվա ընթացքում մի տեղ, որտեղից նրանք կտեսնեն ծովը. և հայտնեց, որ եթե չտեսնեն՝ թող իրեն մահվան դատապարտեն: Մա առաջնորդեց նրանց և, երբ ներս մտան իրենց թշնամիների երկիրը՝ հորդորեց հույներին, որ այրեն ու ոչնչացնեն երկիրը: Այսպիսով հայտնի եղավ, որ նա միասին եկել էր ոչ թե հեղիններին բարյացակամութիւն անելու, այլ հենց զրա համար: Եվ նրանք հառան լեռը հինգերորդ օրը, իսկ լեռան անունն էր Թեքես: Երբ առաջինները լեռան վրա էին՝ մեծ աղմուկ բարձրացավ... [հեղինները տեսել էին այգտեղից ծովը և ուրախացել էին]:

Այնտեղից հեղինները գնացին մակրոնների միջով երեք օրվա ճանապարհ՝ առաջ փարսախ: Հենց առաջին օրը նրանք հասան այն գետի մոտ, որն իրարից բաժանում էր մակրոնների և սկյութների երկիրները: Հեղիններն աջ կողմից վերև գտնվում էր սմբայբաժ մի վայր, որը խիստ զգալարամատչելի էր, իսկ ձախ կողմում՝ ուրիշ մի գետ,

որի մեջ թափվում էր բաժանող զետը և որը հարկավոր էր
«անցնել» :

Մեջ բերված այս վկայությունների համաձայն սկյութեն-
ներին հարեան են եղել արևմուտքում մակրոնները: Պլինիոսը
ևս, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է, որ սակասաններին կոչ-
քին, որոնք, առաքակույս, նույն այս սկյութեններն են՝ ապ-
րում էին «մակրոնները մինչև Ապսարոս զետը», այսինքն՝
այժմյան Ճորվեր:

Այս երկու վկայություններից, որ հաստատում են դարձյալ
կիմերական-սկյութական ցեղերի բնակության նկատմամբ
վերոհիշյալ մեր եզրակացությունը՝ լատ պարզ երևում է, որ
Տասը հազարի նահանջի ժամանակ (401—400 մեր թվ ա.)
սկյութենները գտնվում էին ո՛չ թե «Կուր-Հարրազոս» գետի ա-
փազանում այժմյան Տփղիսից զեպի չարեմուտք և արևելք,
ինչպես այդ ենթադրում է Խուրադովը¹, այլ այժմյան Կարա-
Լենկականի շրջաններում²:

Արդ՝ երբևետ բնդանելով մեր այս նոր ու կարևոր եզրա-
կացությունը՝ փարոզ ենք նաև հաստատուն կերպով ենթադրել,
որ Քսենոփոնի վկայության ամբ հիշատակված Հարրազոս զե-
տը և Գյումնիսա քաղաքը գտնվում էին նույնպես սկյութեններին
վերև մատնանշված երկրում:

Բանասերները, որ մանրամասն ուսումնասիրել են հույն
ղորբի նահանջի ճանապարհը, Հարրազոս զետը ("Αρραζος") նույ
նացրել են կամ Ճորվա զետին, կամ Արևմտյան Արփաչայի և
կամ Կուր զետին՝ հետ: Մեր նոր լուսարանությունը՝ Քսենոփոն-
յան ճանապարհը զեպի Հարրազոս զետը և նրա դաշտային մա-
սում գտնվող կյուղերը որոշվում է նոր ուղղությամբ՝ զեպի
Արաքս-Արաղ գետի և Արարատյան դաշտը:

Իմ նախկին ենթադրությունը, որ հույները Եփրատը նրա
սկունքների մոտ անցնելուց հետո Բաղաման-Դիադինի շրջանից
եկել էին Կարմանասարայի կամ Կուջախի լեռնանցքով զեպի Փա-

¹ В. Н. Худяков, Отступление 10.000 греков, Исторические записки, I, Москва, 1937, էջ 123, և նույնի, Опыт этнографии Кавказа, Известия Госуд. Рус. Геогр. Общества, том. LXII, вып. 4, 1930, էջ 424.

² Հ. Կիպերտը իր կազմած պատմական բարեկրում սկյութեններին բնակության տեղը ցույց է տվել հին Դերջան զավառի հյուսիսակողմում, որ ճիշտ է. տես Н. Kipert, Atlas antiquus, tab. IV.

սիւ-Արաքսի թիւում է ինձ այժմ անհավանական: Քսենոփոնը, ըստ երևույթին, Փասիս է անվանել Բասենում գտնվող Արաքսի վերին հոսանքը՝ այժմյան Պասինսուն: Իսկ բուն Արաքս-Արազը, որին հույները հասել էին Արարատյան դաշտի արևմտակողմում կամ Կադգիանի շրջանում՝ Քսենոփոնի մոտ անվանված է՝ Հարրադոս (Ἀρραδος), որի սկզբնական ընթերցվածը Վարսդ էր՝ եղած լինելով Ἀρραδος:

«Արաքս»-ի առաջացումը՝ Արաքս-ից ակեղանունների աղավաղման սովորական ձև է: Թուրքերը, օրինակ, հայկական Օձունը աղավաղել են և ժողովրդական ստուգաբանությամբ դարձրել են Ուզունլար («ուզուն» նշանակում է երկար)²: Նմանապես և արմենները խաղական ժամանակաշրջանի Velikuxi երկրի անունը խմսատափերի են և դարձրել Գեղարքունի, իսկ Stranguria, Strangira տեղանունը՝ Աշտարակ: Նույնը արել են և հույները՝ Ἀρραδος պարզապես Արազ գետի անվան աղճատված ձևն է, որ առաջացել է ժողովրդական ստուգաբանությամբ (հուն: ἄρραξ նշանակում է «հափշտակել»):

Հարրադոսի լայնութունը Քսենոփոնի վերահիշյալ վկայության մեջ ցույց է տրված 4 պլեթրոն, «այսինքն» մոտ 120 մետր: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս և հավանական, որ Արաքսը, որը մեծ գետ է, Արարատյան դաշտում կարող էր ունեցած լինել այդ լայնութունը: Մակաոն այդ դժվար է այժմ ստուգել, որովհետև Քսենոփոնի ու հույն զորքի նահանջից հետո Արաքսը իր ընթացքը փոխել է³:

Հարրադոսի նույնացումը Արաքս գետի հետ հնարավորություն է տալիս մեզ որոշելու նաև Գյումրիսա քաղաքի տեղագրությունը:

Սկզբնական երկրի՝ գյուղերից, որոնք գտնվում էին Արարատյան դաշտում, ինչպես վկայում է Քսենոփոնը, հույները անցել էին չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսանգ (մոտ 100 կիլոմետր) և հասել էին «մեծ, հարուստ և բազմամարդ» մի քաղաքի մոտ, որն անվանվում էր Գյումրիսա: Ինձ թվում է, որ նահանջող զորքի այս ճանապարհը պետք է ենթադրել Արարատյան դաշտից դեպի Շիրակ, իսկ Գյումրիսա քաղաքը հու-

1 Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 37—40:

2 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, I, Երևան, 1940, էջ 188:

3 Տե՛ս «Մովսեսի Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց», II, IԹ.:

10-232

մածայն Բսենուփոնի ցույց տրված փարածության պետք է լինի
հին Կոմայրին, այժմյան Լենինական-Գյումրին: Բսենուփոնի
մոտ այս քաղաքի Բնուշ անունը պարզապես Կոմայրի-Գյում-
րիի հին անվան աղավաղությունն է, որ առաջացել է, ինչպես
և վերահիշյալ "Αρπασος" աղճատումը, ժողովրդական ստուգա-
րանությունը (հռեն. Դսպնե՝ բառը նշանակում է «մերկ»):
Բնուշ-ի ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի, հավանորեն Բնուշ:

Հարբադուսի և Գյումրիասի տեղագրություն և անունները
նոր լուսաբանությունը, որ ինձ առիթ է քան հաղանական են թը-
վում, ինչպես ամանրամասն ցույց եմ տալու Բսենուփոնյան ճա-
նապարհի լուսաբանությունը նվիրված իմ ընդարձակ ուսումնա-
սիրություն մեջ՝ նահանջող հույն գործի ճանապարհը որոշվում
է ափսոսանքով և հիմնավոր կերպով, քան այդ արված
է աշխարհագրական նախորդ ուսումնասիրություններում:

3. ԿՈՂՔԻՍՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼԸ ՆԻՄՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԱԿԵՏՆ Է ԵՂԵԼ ՆԱԶԱՆՋՈՂ ՀՈՒՅՆԵՐԻ

A 33756

Տասը հազար հույների նահանջի ճանապարհի հետադուռու-
թյանը նվիրված ուսումնասիրություններն ունեն հիմնական մի
թերություն: Եվրոպական պատմագետները և աշխարհագիրնե-
րը, որոնք զբաղվել են այս խնդրով՝ մեծ մասամբ, ազոտ դա-
դափար են ունեցել Հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրե-
րության մասին և բավարար չափով ծանոթ չեն կղել Հայաս-
տանի հին ճանապարհներին և, մաքնապարապես, ուղղական
այն ճանապարհագրին, որը Հայաստանի և Կողքիսի վրայով
իջնում էր Սև ծովի արևելյան նավահանգիստները:

Այդ ճանապարհները ուսումնասիրված են և լուսաբանված
միայն վերջերս իմ և Մարկիլարտի աշխատություններում:

Եվրոպական պատմագետների մեծագույն մասը թյուրիմա-
ցաբար ենթադրել են, որ Բսենուփոնի ժամանակ Հայաստանից
Սև ծովի ափերը դուրս գալու համար հարմարագույն ճանա-
պարհն էր կարավանային մեծ ուղին, որը Բարձր Հայքից գնում
էր Տրապիզոն այժմյան Պայդուլթի (Բաբերդի) վրայով: Այդ
նրանց հիմնական սխալն է: Էրզրում-Տրապիզոն ճանապարհը,

ինչպես մատնացույց են արել Կյուսմոն եղբայրները¹, անցկացված է եղել Պոնտոսյան լեռնակույտի միջով հոռմեական արապետութեան շրջանում և, ըստ երևույթին, զոյաւթյուն չէ ունեցել, հին ժամանակներում: Եվրոպական գիտնականները նկատի չեն ունեցել, բացի այդ, որ Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանից Մե ծովի ավազանը դուրս գալու համար ամենահարմար ու ապահով ճանապարհն էր ոչ թե աթմյան էրզրում-Տրապիզոն, այլ հին Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհը, որը, հալանորեն, հայտնի էր նահանջող հույներին Հերոդոտոսի և այլ հեղինակների երկերից: Եվ հենց սկզբից եւթ, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տալու «Քսենոփոնյան ճանապարհը» իմ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մեջ, հույներն աշխատել էին մտնել ո՛չ թե Բարձր Հայք կամ Բասեն, ինչպես ուղորդաբար ենթադրում են, այլ Արարատյան դաշտ և Շիրակ, ուր դառնում էր Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհի հարավային գիծը:

Ըստ Քսենոփոնի՝ նահանջող հեշլեն զորքը մտել էր Արմենիա, անցնելով Կենտրիտես գետը (աթմյան Բոհտան-սուն): Այստեղից նրանք գնացել էին վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ (մոտ 150—180 կիլոմետր), և Տալրոսյան լեռներով իջել էին Մշո դաշտը ու հասել մինչև Տելեբոտա կամ Մեղ գետը: Ծարունակելով ճանապարհը Տելեբոտա գետի մոտից՝ նրանք անցել էին Գարձյալ վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ (մոտ 150—180 կիլոմետր), և հասել էին Եփրատ նրա ակունքների մոտ և անցել էին այդ գետը, թրջվելով մինչև պոտո:

Այս Եփրատ գետը, ինչպես միանդամայն ճիշտ ներթադրեց են գիտնականների մեծագույն մասը, Արթեւէյան Եփրատն է՝ հին Արածանին: Գիտնականների մի մասի կարծիքով, հույները, անցնելով Եփրատ-Արածանին Մանաղիկրոսի մոտ, ուղղվել էին դեպի Բարձր Հայք, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ նրանք, անցնելով Եփրատ Արածանին Դարաքիլիսեի մոտ՝ դուրս էին եկել Ալաշկերտի դաշտը:

Իմ «Հին Հայաստանի ճանապարհները» աշխատութեան մեջ (էջ 38) ևս ավելի հաւանական էի համարել, որ նահանջող զորքը, որը մեկել էր Պոնտինդերյան քարտեզում նշված Տիգրանակերտ-Բաղալան ուղղման ճանապարհով, Եփրատ-Արածանին անցնելուց հետո՝ մտել էր ո՛չ թե Ալաշկերտի, այլ Դիա-

¹ Cumont Fr. et Cumont Eug., *Studia Pontica*, II, Bruxelles, 1906, § 34:

դին-Բաղավանի դաշտը: Հուլիսի 5 ճանապարհի այս ուղղութիւնը ինձ այժմ հիմք է ստալիս ենթադրելու, որ նրանց նպատակն է եղել զնալ այստեղից Արարատյան դաշտ և դուրս դաշտով ռազմական ու տնտեսական Կողբիսյան ճանապարհով՝ այժմյան Լենինական-Գյումրիի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի վերայով:

Դիւղին-Բաղավանի շրջանում հուլիսին իջնանցին արմենների դուղերում և հանգստանալուց հետո ճանապարհը շարունակեցին, իրենց ուղեցույց վերցնելով ձերբակալած գյուղացեալին: Մակայն գյուղապետը այստեղից նրանց տարավ ո'չ թե դեպի հյուսիս, ուր, ըստ երեւոյթին, կախին արմենական դուղեր, այլ ամայի տեղերով դեպի արեւմուտք:

Նրանց երկար ու ոլորադուլտ ճանապարհը, որ մինչև այժմ ըստնոր չափով լուսարանւում է՝ կարելի է ենթադրել, ամենայն հավանականութեամբ, հետեւյալ ուղղութեամբ, — Ալաշկերտի դաշտի և Դելլերաբայի վրայով դեպի Արագ կամ Պարսիսու գետը, որը Քսենոփոնի մոտ անմայնած է Փասիս, այստեղից դեպի Օլթիի շրջանը, ուր գտնւում էր Տառնների երկիրը, և այնուհետև Սարիգամիշի շրջանով և Կարսի հարավակողմով դեպի Կողբիսի կողմերը և Արագ-Հարբազոս գետը:

Իջնելով Կողբիսի շրջանից Արարատյան դաշտ՝ հուլիսին արդեն դուրս էին եկել, երկար թափառումներից հետո, այն ռազմական մեծ ճանապարհը, որը Մետիս-Կողբիսյան ճանապարհի հարավային ճյուղն էր: Բայց այստեղ, Գյումրիա-Գյումրիի մոտ, նրանք փոխանակ զնալու հյուսիս շուռ եկան նորից դեպի արեւմուտք: Ըստ երեւոյթին, սկսեցինների իշխանավորը, ևս, ինչպես և արմենների դուղապետը, ուղեցել էր իր երկիրը աղառել այս վտանգավոր հյուսիսից: Նա ուղարկեց նրանց մի ուղեցույց, որը խոստացավ ամենակարգ ժամանակում տանել նրանց մի լեռ, յորտեղից նրանք կտեսնեն ծովը,

Նահանջող զորքի ճանապարհը Գյումրիա-Գյումրիի մոտից մինչև Տրապիզոն որոշվում է միանգամայն բավարար ճշտութեամբ: Քսենոփոնի պատմելով՝ Գյումրիասի մոտից հուլիսը զնացել էին ուղեցույցի առաջնորդութեամբ հինգ օրվա ճանապարհ (մոտ 125—150 կիլոմետր) և հասել Թեքես լեռը: Այստեղից նրանք զնացել էին երեք օրվա ճանապարհ, ստաք վարսախ (մոտ 50—60 կիլոմետր) մակրոնների և բերքի միջով և հասել Կոլիսիի դուղերը, և այստեղ ևս զնացել էին դարձյալ երկու օրվա

ընթացքում եւթը փարսախ (մոտ 35—42 կիլոմետր) և հասել էին Տրապիզոն քաղաքը:

Հուլիներէ նահանջի այս ճանապարհամասը մեր նոր լուսաբանությամբ որոշվում է Լենինական-Գյումրիի մոտից Չարիշատի շրջանի միջով և Արդահանի հարվակողմով դեպի Ճորոխ գետը և այնտեղից դժվարանցանքի լեռնային տեղերով դեպի Տրապիզոն:

4. ԳՅՈՒՄՆԻԱՍ-ԳՅՈՒՄՐԻՆ ԻԲՐԵՎ ԿԻՄՄԵՐԱԿԱՆ-ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Բանոփոնի հիշատակած Գյումնիաս քաղաքի նույնացումը Կումայրի-Գյումրիի հետ սրբազան է Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան մութ ու հտաքերը խնդիրներէց մեկը և անակնկալ նոր լույս է սփռում Հին Հայաստանի հյուսիս-արեւմտեան շրջանների պատմական անցյալի վրա:

Գյումնիաս-Գյումրիի անունը, որը, համարենք, կենտրոնն է եղել Շիրակ-Վանանդ-Այրարատում գտնվող կիմմերական սկյութական ցեղերի միութեան՝ Ծաղեղ է, ըստ իրեւելիքի, կիմմերների Gimirrai անունից: Այս ենթադրութեանը մոտ քառասուն տարի առաջ արեւ է Եռակիմովը¹: Բայց նա կարծել է սխալմամբ, որ Հերոդոտոսի վկայութեանը «Կիմմերիա»-յի մասին, որը գտնվում էր Արաքսի մոտ Անդրկասպյան երկրում, վերաբերվում է Շիրակում գտնվող Արաքսին:

Եռակիմովի հողիմածում հետաքրքիր են Գյումրիի մասին նրա հաղորդած այն տեղեկութեանները, որ նա լսել էր տեղական բնակիչներից: Նրա ասելով՝ ամբողջ Լենինական-Գյումրի նոր քաղաքը շինված է հնադարեան գերեզմանոցի վրա, որի մեջ, ինչպես իրեն պատմել են, եղել են բրոնզե նետեր, այլ իրեր և երկարացված դանդեր:

Որ Կումայրի-Գյումրին հնադարեան տեսակետից, իրոք, խիստ հետաքրքիր վայր է՝ այդ վերջերս արարեցին 1934 թվին

¹ См. А. Я. Иосакимов, Палео-географические заметки о бывшем селении Гюмри. Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. общ., т. XV, 1902, էջ 1—7.

այնպես, կատարված պեղումները: Պեղումները վայրում, Լենինականի մեր կամբինաթի մոտերքում, դեռևս տակ մեծ տարածություն վրա գտել էին մի հին շինատեղի ու նաև մի հին դամբարան: Պեղումները արդյունքը համառոտ կերպով հրապարակված է «Проблемы Истории» ամսագրում:

«Բնակարանները, — ասում է հոդվածագիրը, — քառակյունի կիսադեղնաձև շենքեր են, որ ունեն պատեր՝ շինված հասարակ խոշոր քարերից: Նրանց ճածկերը եղել են, հայտնուրեն, փայտից (և փայտե սյուների վրա, որոնցից պահպանվել են քարե պարզ հիմքերը: Թաղումները երկու տիպի են — դեռևս մեջ կամ արկղաձև՝ շինված սալաքարերից: Կմախքներն ամեն տեղ պլավղած դուռնաձև են, ուղղանկյունը հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևմուտք: Թաղումներ պատահում են անհատական և խմբային: Թաղումներում և բնակարաններում գտնված են քարե զործիքներ (նոթաքարյան), բազմատեսակ խեցեղեն իրեր (դասելով նրանց մնացորդների կտորտանքներից), իրեր սկրիբից, նաև բրոնզե իրեր: Բանվորների ասելով՝ նրանք հանել են մի ինչոր երկաթե իր (սրի երախակալ ?), բայց, զժախտաբար, այդ իրը մենք չկարողացանք ճարել: Իրերը նրանք թե թաղումների մեջ և թե բնակարաններում ըստ նյութի, տիպի և տեխնիկայի միատեսակ են:

Բոլոր այդ նյութերը, ինչպես և բնակարանները շինարարության վերաբերմամբ մեր պարզ նկատած երկու ըստ ժամանակի տարբեր շերտերը, ապացույց են ծառայում շինատեղու երկար գոյության: Այդ դարաշրջանը, ի նկատի ունենալով նյութական արտադրությունը՝ կարելի է ենթադրել ոչ վաղ, քան սուսլին հաղարամյակը մեր թվականությանից առաջ: Շինատեղին պատկանում է Հայաստանի նախնական բնակչությանը, որի կենցաղը եղել է սոսմային և որը ենթարկվել է խալդուրարտացիների հարձակմանը առաջին հաղարամյակի սկզբում մեր թվականությանից առաջ:

Տվյալ հատարակության և, ընդհանրապես, Հայաստանի հնադուրյն անցյալի արտադրողական ուժերի զարգացման

1 См. А. А. Калантар, Открытие дохалдского поселения близ Еленакана, Проблемы истории, 1934, № 9—10, էջ 167—168:

մակարդակը բնորոշելու համար այս շինատեղում արված դյուռերը, որ Հայաստանում առաջին անգամն է նկատվում՝ ունի բացառիկ նշանակություն։ Այդ քարե կաղապարն է, որով ձուլել են պրոնդե կացիններ (դառնված է կաղապարի կեսը), ու նաև դառնված իրի տեղում պեղված շենքն է, որը արհեստանոց— հալոցարան է։ Նրա մեջ մոխրիի հաստ շերտով հնոցը ուներ կենտրոնական դիրք, իսկ հնոցի մոտ կար խարամի կույտ։ Այնտեղ դառնված են նաև կավե ամաններ ներսում միջակաղապարներով, որ, ըստ երեւոյթին, գործիքներ են ձուլվածքի կամ թրծվածքի համար։

Արհեստանոցի և ձուլվածքի համար քարե կաղապարի հայտարեւման փաստը անհերքելի մի ապացույց է, որ Հայաստանի նախնական բնակչութունը (аборигены) ծանոթ է եղել պղնձի և բրոնզի մշակման և, մասնավորապես, նաև ցույց է տալիս, որ բրոնզե կացինները տեղական արտադրություն են,— մի հանգամանք, որ դիտության մեջ հաստատադրվում է առաջին անգամ»։

Ինձ թվում է, որ Հայաստանում հաստատված կիմերական-սկյութական ցեղերի և, հատկապես, նաև նրանց Գյում-նիա-Գյումրի մեծ քաղաքի մասին իմ ներկա ուսումնասիրության նոր տվյալները հնադեաներին հարկադրելու են վերաբերնության ենթարկելու իրենց ենթադրությունների զգալի մի մասը, որ վերաբերվում են Հայաստանի նախնական նախախոլ-դական բնակչության կուլտուրային։ Հայաստանի պատմական և կուլտուրական դարգացումը շատ ավելի բարդ և բաղմադան է, քան սովորաբար ենթադրվում է։

Իմ կարծիքով, դժվար է հաստատապես և անվերապահորեն պնդել, որ Լենինականում 1934 թվին դառնված շինատեղը, թաղումները և իրերը նախախոլական են և վերադրվելու են առաջին հազարամյակի սկզբներին մեր թվականությունից առաջ։ Միանգամայն հնարավոր է և նախաձեռնական, որ այդ հնությունների մի մասը հետադարձության են և կարող են վերագրվել այն ավելի ուշ դարաշրջանին, երբ Շիրակում իշխել են կիմերական-սկյութական ու նաև սարմատական ցեղեր։ Ներքև ես ցույց եմ տալու, որ չորրորդ կամ երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ նույն այս շրջաններում բնակչութուն էին հաստատել Հյուսիսային Կովկասից եկած շիրակները, որոնք սարմատական կամ շարայան ցեղ էին։

Կլիմերական-սկյութական ժողովուրդները իշխանության զոյւթյունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում խիստ կարեւոր մի գիտատ է, որ արժանի է ո՛չ միայն պատմադասանքի, այլև հնագեանքի հաստուկ ուշադրության: Պատմադասանքի զործը, ինչպէս տեսնում ենք, բախական բարդանում է: Կլիմերների, սկյութացիների և սարմատների կուլտուրայի, լեզվի և անցյալի պրոբլեմը և՛ այդ պրոբլեմի լուսարանումը նշանաւորութուն են ստանում այժմ և՛ մեզ համար:

Եվրոպական դիտահայանների մեծագուշն մասը կլիմերներին և սկյութացիներին համարում են իրար ազգակից և՛ վերադրում են նրանց իրանական ծագում: Սակայն այժմ ամենի համանական է համարվում, որ սկյութացիներ են անդանվել Ռուսաստանի առախատաններում ապրող ո՛չ միայն իրանական, այլև ոչ-իրանական ժողովուրդները: Ակադ. Մաւը, հիմնելով լեզվադիտական իր նոր դիտողութունների վրա՝ մատնանշել է վերջերս սկյութական ժողովուրդների կապը հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի հարեթական ժողովուրդների հետ:

Հատկապես կլիմերների վերաբերմամբ ուս դիտական Ռոստովցեմը արամաղեր է կարծելու, որ նրանք մոտ ազգակից են թրակացիներին և, հաւանորեն, հաստուկ մի ճյուղ են ալար-ողյան կան հարեթական ցեղի: Նրանց դերեզմանութումբերի պեղումները վկայում են, որ կլիմերները դանվել են կուլտուրական դարգացման բախական բարձր աստիճանի վրա: Եվ այդ հաստատվում է, իրապես, նաև Քսենոփոնի վերոհիշյալ վկայությամբ, որի մեջ հիշատակված է կլիմերական «մեծ, հարուստ և բազմամարդ» Գյումնիաս-Գյումրի քաղաքը Շիրակում:

Կլիմերական-սկյութական ցեղերի ծագման և ազգակցության խնդիրը, ինչպէս տեսնում ենք, դեռ վերջնականապես պարզված չէ: Կարելի է սակայն համանական համարել միայն այն, որ կլիմերական և սկյութական ժողովուրդները դանվել են մեծ չափով իրանական կուլտուրայի ազգեցության տակ և նրանց մի մասը խոսել է իրանական խմբի լեզուներով:

Մարկիարուն իր վերջին աշխատութուններից մեկում² դարձանարի է համարում, որ Անդրկովկասի հյուսիսային-արեւմտյան շրջաններում տեղադրական անուններից չատերը, ինչպէս օրի-

¹ См М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, Петроград, 1918, էջ 26—32.

² См „Südarmenien und die Tigrisquellen“, Wien, 1930, էջ 15 ևն.

նակ՝ Պարիազրեն-Պարաջոթրաս (այժմյան Պարիաշյան լեռ-նաշղթան), Արաքս, Հրադրան և ուրիշ շատերը, իրանական են: Այս տեղանունների մի մասը, որ, ինչպես, իրանական են, ինչ-պես պարզվում է այժմ մեր այս ուսումնասիրությունում, կարող են առաջացած լինել հեռու-ուրաքայան այն ժամանակաշրջանում, երբ այստեղ իշխում էին կիմմերական-սկյութական ցեղերը, որոնք Քսենոփոնի մոտ անվանված են սկյութիներ:

Առանձնապես կարևոր է, հատկապես, և այն, որ մեր նոր դիտողություններից որոշակի հետևում է, որ հույները նախան-ջից առաջ (401-400 մեր թվ. առաջ) կիմմերական-սկյութական ցեղերը տիրապետած են եղել բացի Կարս-Լենինականի շրջաննե-րից նաև Արարատյան դաշտին:

Այս նոր ու կարևոր հետևությունը, որն ունի բացառիկ մեծ արժեք, հնարավորություն է ընձեռում նոր լուսաբանություն ապրել Հերոդոտոսի վկայություններին, որ մինչև այժմ մոլեթ են մնացել և սխալ են մեկնվել, հատկապես, մի քանի վրացա-գետների բանասիրական և պատմադրական երկերում: Հերո-դոտոսի այդ վկայությունները, որ դիտական ուսումնասիրու-թյուններում հաճախ հիշատակվել են և քննության են առնվի՝ կարևոր եմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել:

1. Հերոդոտոս, գիրք I, գլուխ 104՝

«Մենտիս լճից մինչև Փափա գետը և Կողբիս լավ դնացողը համար երեսուն օրվա ճանապարհ է, իսկ Կողբի-սից շատ չէ անցքը գետի Մեղական երկիրը: Այս երկու երկիրների միջև միայն մի ժողովուրդ է գտնվում սասպելյ-ները, և, այստեղից անցնելուց հետո, կարելի է հասնել Մեղական երկիրը»:

2. Նույնը, գիրք IV, գլուխ 37՝

«Պարսիկները բնակվում են, տարածվելով մինչև հարա-վային ծովը, որն անվանվում է Էրիթրյան. սրանցից վերև գետի հյուսիս ապրում են մեդացիները, մեդացիներից վերև սասպելյները, իսկ սասպելյներից վերև կոլխերը, որոնք տարածվում են մինչև հյուսիսային ծովը, որի մեջ է թափվում Փափա գետը: Այս չորս ժողովուրդն ապրում են ծովից մինչև ծով»¹:

3. Նույնը, գիրք I, գլուխ 110՝

¹ Համեմատե նաև Herod., IV, 40:

«Այս տեղում դեպի սասպեյրները կողմը Մեղափանհ երկիրը խիստ լեռնոտ ու բարձր է և ծածկված է ծառերով ու անտառներով, իսկ Մեղափանհ երկրի մյուս մասը ամբողջը հարթ է»:

4. Նույնը, գիրք III, գլուխ 94՝

«Մասիկներին, սասպեյրներին և ալարոդներին սահմանված էր [վերցնել հարկ] երկու հարյուր տաղանդ, այս տասնութերորդ չըջանն էր: Մոսիկերին, տիրարներին, մակրոններին, մոսսինոյիներին և մարերին սահմանված էր երեք հարյուր տաղանդ. այս տասնիներորդ չըջանն էր»:

Հերոդոտոսի այս վկայությունների մեջ հիշատակված սասպեյրներին եփրոպական աշխարհագիրները և նրանց հետևելով նաև վրաց գիտնականներից մեկը համարում են վրացական ցեղ՝, իսկ ոմանք նույնիսկ կարծում են, որ սասպեյրները, հավանորեն, հին իրերներն են և որ իրերների՝ անունը ծագում է սրանց անունից²: Նույն վկայությունների վրա հիմնվելով Ռափլինտոսը, Սվանիձեն ու նաև ուրիշները հավանական են համարել, որ Հերոդոտոսի ժամանակ սասպեյրներ-իրերները դրաված են եղել իրերիան, Աղվանքը և հետագա Մեծ Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան երկիրները:

Ընդհանրացած այս ենթադրությունները արդյունք են ըստ իս թյուրիմացություն: Համաձայն մեր նոր ղեկավարությունների սասպեյրները սրբոլեմն ևս ստանում է նոր բացատրություն:

Վերև մենք տեսանք, որ Տաք հաղարի նահանջի ժամանակ (401-400 մեր թ. ա.) սկյութները տիրած են եղել ո՛չ միայն Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան երկիրներին, այլև Արարատյան դաշտին: Դժվար չէ, ուրեմն, կոահել, որ նաև Հերոդոտոսի ժամանակ (մոտավորապես 484-425 մեր թվ. ա.) նույն այս կողմերում՝ Կողքիսից սկսած մինչև Մեղափանհ երկիրը՝ ստրել են սասպեյրներ-սկյութացիները և ո՛չ սասպեյրներ-իրերները: Միանդամայն պարզ է, հարկավ, որ Քսենոփոնի

1 *Տես*, օրինակ, H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 159:

2 *Տես*, օրինակ, Rawlinson, Hist. of Herodotus, London, 1876, IV, էջ 223. Хаханов А. С. Древнейшие пределы расселения грузин, Тифлис, 1903, էջ 18—20. А. Сванидзе, Материалы по истории алародийских племен, Тбилиси, 1937, էջ 11 և ուրիշ:

հիշատակած սկյութական ժողովուրդները Հերոդոտոսի վկայութ-
յուններում անխառնա՝ են սասպեյրներ :

Եվ ուշագրավ է, որ սասպեյրներին սկյութական ցեղ են
համարել հենց իրենք հույները, ինչպես այդ երևում է Ապոլոն-
նիոս Հոռոգոսցու Սքոլիաստի վկայությունից¹ :

Միանգամայն սխալ է ըստ իս նաև Ռավլինսոնի և Սվանի-
ձեի նաև մի ուրիշ դիտողությունը, որ իբր թե սասպեյրներ-
ըներենքը դրաված են եղել ամբողջ հյուսիսային Անդրկովկասը
և Աղվանքը և սահմանակից են եղել մեդացիներին Մուղանի
դաշտի շրջանում² : Իրապես, ինչպես այժմ պարզվում է, մեդա-
ցիներին սասպեյրները սահմանակից են եղել, հավանորեն,
այժմյան Շարուր-Նախիջևանի կողմերում :

5. ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԿՅՈՒՐՈՊԵՂԻԱՅՈՒՍ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՀՆԴԻԿՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԸ, ԻՐԱՊԵՍ, ՍԻՆԴԵՐԻ ԵՐԿԻՐՆ ԷՐ

Ի նկատի ունենալով, որ Մեոտիս-Կողքիայան հին ճանա-
պարհը դեռ ուրարտացիների տիրապետության ժամանակ եղել է
միջադղային բանուկ ճանապարհ, որը դալիս էր Աղովյան ծովի
կողմից Ուրարտու և ալասեղից դեռած Մեդիա և Պարսկաստան՝
դժվար չէ, իմ կարծիքով, կռահել, որ Քսենոփոնի Կյուրոպե-
ղիայում հիշատակված հարուստ երկիրը, որի հետ կապ և
հաղորդակցություն ունեին խալդերը՝ ոչ թե հնդիկների, այլ
սինդերի թագավորի երկիրն էր : Կյուրոպեղիայի համապատաս-
խան հատվածը, որը մինչև այժմ մութ է մնացել և սխալ է
հասկացվել՝ մեծ հմ բերում թարգմանաբար, ընդդեմով նրա
կարևոր մասերը :

Քսենոփոն, Կյուրոպեղիա, դիրք III, գլուխ 2, 25-28՝

«Երեկոյան դեմ Կյուրոսը հրավիրեց նրանց լարմեննե-

¹ *Ску Сванидзе*, Материалы по истории алародийских племен, էջ 143: Համեմատե *Латышев*, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб. 1890, էջ 424:

² *Նույնը*, Материалы. էջ 11 և 144—145:

րին և խաղերին] իր մոտ հյուր՝ արդեն իբրև բարեկամների: Երբ միասին խնջույք էին անում՝ խաղայններից մեկը ասաց, որ այս ամենը ցանկալի են իրենց բոլորին, սակայն խաղայնների մեջ կան ոմանք, որոնք ապրում են թալանով և որոնք ոչ զինան և ոչ էլ կարող են զբաղվել երկրագործությամբ, որովհետև սովոր են իրենց ապրուստ հայթայթել պատերազմի միջոցով: Նրանք միշտ կամ թալանով են զբաղվել և կամ ծառայել են վարձով՝ երբեմն հնդկական քաղաքների մոտ, որը, ինչպես ասում են, շատ հարուստ մարդ է, երբեմն նաև Աստիագեսի մոտ: Կյուրոսը ասաց. «Ինչո՞ւ նրանք չեն ծառայում այժմ վարձով և ինձ մոտ: Ես կվճարեմ այնքան, որից սովելին մի ուրիշը երբեք չէ վճարել»: Նրանք հավանություն տվին և ասացին, որ ցանկացողներ, անշուշտ, շատ կլինեն: Եվ այս խնդիրների մասին նրանք հենց այսպես հավանություն եկան: Իսկ Կյուրոսը, երբ լսեց որ Խալդայները գնում են հաճախ Հնդկիկ մոտ [Περσὲς τὸν Ἰνδόν], հիշելով որ նրա մոտից մարդիկ էին եկել մեդացիների մոտ՝ որպեսզի ծանոթանան սրանց զործերին, և դնացել էին նաև թշնամիների մոտ, որպեսզի տեսնեն և նրանցը՝ ուղեց որ Հնդկիկ իմանա այն, ինչ որ ինքն արել է: Արդ՝ նա ասաց հետևյալը. «Ո՞վ Արմենների թագավոր և զուր ո՞վ խաղայններ, ասացե՛ք ինձ, եթե ես այժմ իմ մարդկանցից մեկին ուղարկեմ Հնդկիկ մոտ՝ արդյոք կուղարկե՞ք նրա հետ ձեր մարդկանց նրա մոտ, որ ցույց տան քաղաքի և նրան աջակցեն, որպես զի մենք հնդկիկից ստանանք այն, ինչ որ ես ցանկանում եմ: Ես կցանկանայի, որ մեր ձեռքին շատ փող լինի, որպես զի կարողանամ թե ուստատձեռն վարձ տալ, ում որ հարկավոր է, և թե պատվել մարտակիցներից արժանավորներին»:

Հիմնվելով Քսենոփոնի այս վկայությունից վրա՝ պատմագետները շատերը ենթադրել են, որ Կյուրոս Մեծի ժամանակ արմենները և խաղերը կանոնավոր առևտրական հարաբերություններ են ունեցել Հնդկաստանի հետ և արտահանել են այնտեղից ապրանքներ: Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին

1 Տե՛ս J. Sandaljian, Histoire documentaire de l' Arménie, II, էջ 392, Ա. Գաբազաբյան, Քննական պատմություն, Ա. էջ 70 և ուրիշ:

առևտրերն իմ աշխատութեան մեջ եւ մասնացույց էի արել, որ ո՛չ միայն անհավանական են արձեւները եւ խաղերը առևտրական անմիջական կապերը Հնդկաստանի հետ, այլեւ միանգամայն անհավաստի է եւ այն, որ իբր թե խաղերը հաճախ լինում են Հնդկաստանում: Քսենոփոնի այս կասկածելի վկայությունը եւ բացատրել էի նրանով, որ նա Ուրարտուի խաղերին կարող էր զօրթած լինել քաղաքացիների հետ, որոնք ապրում էին Պարսից ծոցի հյուսիսարեւմտյան ափերին եւ ունեին, իրապես, առևտրական կապեր Հնդկաստանի հետ:

Ինձ թոյն է այժմ, որ Կյուրոպեղեայի անհասկանալի վկայությունը կարելի է մեկնել այլ կերպ:

Վերոհիշյալ հատվածում "Ինծո՛ւ, որ նշանակում է հնդկի կամ հնդկների թագավոր, ըստ իս աղճատված ընթերցված է: Ավելի քան հավանական է, որ "Ինծո՛ւ-ը պետք է ուղղել եւ կարդալ Σινδου, որ նշանակում է Սինդ կամ Սինդերի թագավոր: Պլինիոսի ուշադրաւ մի վկայությանց հայտնի է², որ հնդկաստանի Indus գետը իրենք տեղացիներն անվանել են Sindus: Պարզ է, ուրեմն, որ Indus եւ Sindus հեշտութեամբ կարելի էին իրար հետ զօրթվել եւ իրար փոխարինել:

Մեր առաջարկած սրբոյ ու ընդունելի սրբագրությունից հետո Քսենոփոնի վկայությունը ստանում է բաւորովին նոր ու հավանական իմաստ: Կյուրոպեղեայի վերոհիշյալ հատվածի մեջ հիշատակված են ըստ իս ո՛չ թե հնդկները, այլ սինդերը, որոնք, ինչպես հայտնի է, հենց Կյուրոս Մեծի ժամանակ (550-539) մեր թվ. առաջ) հզոր ու հարուստ ժողովուրդ էին եւ ապրում էին այժմյան Անադոլիայի շրջանում:

Հունական ավանդությունը հիշատակում է սինդերի նշանավոր նախահանդիսաւ, որի միջով նրանք արտահանում էին իրենց արտադրանքները, նաեւ այդ նախահանդիսի մոտ հիմնված խոշոր քաղաք Գորգոպոլիան, որն ըստ ավանդութեան սինդերի թագավորական աթոռանիստ քաղաքն էր³:

Ըստ երեւոյթին, սրանց երկիրը հայտնի է եղել խաղերին եւ հարեան մեղացիներին իբրեւ հարուստ ու հզոր պետութեան:

¹ Տես իմ աշխատութեանը, О торговле и городах Армении, Ереван, 1930, էջ 13—14:

² Plin, Nat. Hist. VI, 23, (հրատար. Littre-ի):

³ Տես Ростовцев М. И. Эллинизма и иранство на юге России, Пет-роград, 1918, էջ 123:

ճվ կարելի է նաև հալանական համարել, որ նրանք առևտրական կապակցություն են ունեցել և Ուրարտուի և Մերձավոր Արևելքի հետ Մեոտիա-Կողքիսյան այն ճանապարհով, որը, ինչպես տեսանք, մեծ դեր էր կատարում հին ժամանակներում:

6. ՍԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ Sirac-ՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ

Քսենոփոնի և հույն զորքերի 401—400 թվի (մեր թվ. ա.) նահանջից հետո, ինչպես կարելի է կուսակ հունա-համակական աղբյուրների ցուցումներից, Շիրակում տեղի էր ունեցել քաղաքական նոր փոփոխություն, որի ժամանակը, դժբախտաբար, մնում է անորոշ: Ըստ երևույթին, ութերորդ դարի կիժմերական մեծ արշավանքից հետո, հալանորեն, դարձյալ Մեոտիա-Կողքիսյան հին ճանապարհով՝ Անգրկովկաս էին արշավել սարմատական ցեղեր և, զլխավորապես, Sirac-ները, որոնք հաստատվել էին Քսենոփոնի հիշատակած սկյութների երկրում և որոնց անունն է կրում Հին Հայաստանի Շիրակ դալառը: Շիրակ կամ Siracene հիշատակված է ո՛չ միայն հայկական աղբյուրներում, այլև Պտղեմեոսի աշխարհագրության մեջ:

Սիրակների մասին կարևոր են ու ուշագրավ Ստրաբոնի վկայությունները, որ ալեկորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ամբողջությամբ:

1. Ստրաբոն, XI, 2, 1 (492)՝

«Սրանցից [սկյութացիներից] ալեկի հետուններում ըլ՝ նսկվում էին սարմատները, որոնք նույնպես սկյութացիներ են, այն է՝ աորաները և սիրակները, որոնք տարածվում էին դեպի հարավ մինչև Կովկասյան լեռները. որանց մի մասը նոմադներ են, մի մասն էլ նստակյաց հողագործներ են»:

2. Ստրաբոն, XI, 5, 8 (506)՝

«Իսկ այնուհետև կարգով հետևում են Մեոտիսի և Կասպից ծովի միջև գտնվող նոմադները՝ նաբիանները և պարթսանները, ու ապա սիրակները ու աորաների ցեղերը:

¹ Ptolem. հրատարակ. K. Müller-ի, I, էջ 938.

Այս ատրաները և սիրակները, ըստ երևույթին, վերելիներէ՝
 փառանդէններն են... և ամէլի հյուսիս են ատրաները: Երբ
 փառնակը իշխում էր Բոսփորում՝ սիրակների Աբեաղոս-
 թագավորը նրան ուղարկեց 20.000 հեծեկազոր, ատրաների
 թագավոր Սպաղլինսը՝ նմանապես ջստն, իսկ վերեւում
 ապրող ատրաները ամէլի շատ. նրանք տիրել էին ընդարձակ
 երկիրներին և իշխում էին կասպիականներին ծովափի դերթե
 մեծազույն մասի վրա. ուստի և նրանք առեւտուր էին անում
 և տեղափոխում ուղտերով հնդկական և բարբելոնական ապ-
 ղանքների բեռներ, ստանալով արմեններին և մեդագինների կող-
 մից: Հարուստ լինելու պատճառով նրանք կրում էին ոսկե-
 դարդ գլեխսաներ: Ատրաները բնակվում էին Տանախի մոտ,
 իսկ սիրակները Աբարդեոն գետի, որը, Կովկասյան լեռներից
 հոսելով՝ թափվում էր Մեոտիս»:

Ծիրակում բնակություն հաստատած սիրակները, ինչպես
 ենթադրում է Ադոնցը¹, հիշատակված են նաև Պլինիոսի
 հետեյալ վկայության մեջ, որը վերաբերվում է Կողքիսի
 բնակչությանը:

«Երևակուրիասից հետո, — ասում է Պլինիոսը², — գտնվում
 է Հերակլեում քաղաքը՝ Սերաստոպոլիսից 70.000 քայլ
 հեռավորության վրա. ապա նաև ախեյները, մարդերը և
 կերկեաները, իսկ սրանց հետում սերերը [serrae=sera-
 ci]³. և կեփալոտոմները (= «գլուխ կտրողներ»):

Որ Պլինիոսի այս վկայությունը վերաբերվում է, իրապես,
 Կողքիսից հարավ իջած sirac-ներին՝ այդ պարզ երևում է
 նրանից, որ իբրև սիրակների հարեաններ մատնանշված են
 կեփալոտոմները, որոնք, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ադոնցը,
 Ստրաբոնի հիշատակած սարապարաններն (= «գլուխ կտրողներ»)
 են, որ ապրում էին Ծիրակ-Վանանդի կողմերում: Նոր դադթա-
 կանությունը, ինչպես տեսնում ենք, ապրել է կողք-կողքե
 կիմմերական-սկյութական նախկին բնակչության հետ:

Որ Ծիրակ գավառի անունը ծագել է siraci կամ շիրակ
 ցեղի անունից՝ այդ առաջին անգամ ցույց է տվել Ք. Պատկան-
 յանը:

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 424 ծան. 3:

² Plin., Nat. Hist. VI, 5, 2 (հրատար. Littré-ի):

³ Ադոնցի ծառայած Պլինիոսի Teubner-յան հրատարակությունը
 serrae-ի փոխարեն ունի seraci:

«Ինչ վերաբերվում է Շիրակին, — ասում է Պատկանյանը¹, — այդ դավառն իր անունը ստացել է շիրակների (Σιράκας, Σιράκιοι, Siraci) անունից, որոնք ըստ Պաուլեմոսի, Սարաբանի և Տակիրտոսի բնակվում էին հյուսիսային Կովկասի մոտ և այնտեղից ներխուժում էին միջառ. Հայաստան, ուր նրանց մի մասը, հավանորեն, բնակություն էր հաստատել և մնացել»:

Ուշադրով է ու առանձնապես հետաքրքիր, որ հայ ժողովրդական ավանդություններում երկար դարերի ընթացքում պահպանվել էին հիշողություններ շիրակների նախահոր Շարայի մասին: Այս ավանդությունը, որ մեջ է բերված Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես կոտանենք, միանգամայն պատմական է և համապատասխանում է շիրակների ծագման մասին օտար աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Խորենացու համապատասխան վկայությունը մեջ եմ բերում ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Այս Արամանյակը, — պատմում է Խորենացին, — տարիներ աղբյց և ծնավ Արամայիսին. իսկ հետո դարձյալ շատ տարիներ աղբյուրով մեռավ: Նրա որդին Արամայիսը չինում է իրեն համար բնակություն տուն մի բլրի վրա գետի ափին և իր անունով կոչում է Արամայիս, իսկ գետը կոչում է Նրասիս իր Նրաստ թոռի անունով: Եվ իր որդուն բազմադավալ ու շատակեր Շարային ամբողջ նրա տունուտեղով ուղարկում է մոտակա արդավանդ ու բարերեր մի դաշտ, որտեղ հոսում էին շատ ջրեր. ուղարկում է հյուսիսային այն լեռան թիկունքը, որն անվանվեց Արագած: Սրա [Շարայի] անունով, ասում են, դավառը կոչվեց Շիրակ: Թվում է այսպիսով, որ արդարանում է գյուղացիների մեջ ասվող առածը. «Եթե, ասում են, քո որդիքը Շարայինն է, մեր ամբարները Շիրակինը չեն»:

[«Այս Արամանյակ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամայիս. և յետոյ կեցեալ ամս շատ՝ մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արամայիս չինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ կղերք գետոյն, և անուանէ զիս յիւր անուն Արամայիս. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Նրաստայ՝ Նրասիս: Եւ զորդի

¹ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, С. Петербург, 1881, էջ 112.

իւր Շարայ, ղյոյլովածին և ղչատակեր, առաքէ ամենայն աղիւիւ իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր, արդաւանդ և բերրի, յորում դնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արադած: յորոյ անուն և զդաւանն ասեն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ թուի արդարանալ առասպելին, որ ասի ի մէջ ղեղջկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»¹:

Մեջ բերված այս վկայության մեջ ուշադրության արժանի է, գլխավորապէս, այն, որ Սորենացին Շիրակի նախահայր ու անվանադիր համարում է Շարային: Սորենացու այս ցուցումը նորերս քննության է առնված Ղափանցյանի աշխատություններէց մեկնում²: Ժխտելով Սորենացու վերոհիշյալ մեկնութունը և համարելով Շիրակ անվան ծագումը Շարա անունից լեզվագիտորեն կասկածելի և անհավանական՝ Ղափանցյանը միաժամանակ մատնանշում է, որ Սորենացու հիշատակած Շարան «էպոնիմ է և իր մեջ անճանալորում է որոշ տոհմի կամ ցեղի անուն»: Ղափանցյանի ենթադրությունները, ինչպէս կ'ստենենք, լիովին հաստատվում են:

Ակադեմիկոս Ջափախիշվիլին իր վերջին հոդվածներից մեկում մի շարք կարևոր գիտադրություններ էր արել սարմատ ցեղի անվան կազմության մասին³: Նա համոզիչ կերպով ցույց էր տվել, որ սար-մատ կամ ավելի ճիշտ՝ շար-մատ անվան մեջ շար կամ շարո ցեղի անուն է, իսկ-մատ, ինչպէս ցույց է տվել Նիկ. Մանր⁴, նշանակում է «լեզու» կամ «Ժողովուրդ»: Ջափախիշվիլին, բացի այդ, մատնացույց էր արել, որ վրաց պատմադիր Գեորգի Մերչուլի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է, որ Արխաղիայի հյուսիսային մասում հին ժամանակներում գտնվել են Շարոյան թագավորի կարվածները⁵: Նույն այդ Շարո ցեղի

¹ barabagh, I, գլ. ԺԲ, էջ 39—40 (Տփղիս, 1913):

² Տե՛ս Գ. Կապանյան, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Научные труды Ерев. Госуд. Унив., т. XIV, 1940, էջ 372—376:

³ Տե՛ս Ի. Ա. Джавахишвили, Основные историко-этнол. проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, Вест. древ. ист., № 4, 1939, էջ 39—42:

⁴ Տե՛ս Մարր, Кавказские племенные названия и местные параллели, էջ 20—21:

⁵ Տե՛ս Գ. Мерчул, Житие Григория Хандзтийского, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, СПб. 1911, էջ 58 և 59:

հետքերը, ինչպես ցույց է տվել Ջավախիշվիլին, նկատելի են նաև Անդրկովկասի զանազան վայրերում:

Ջավախիշվիլու դիտողութունները, ինչպես տեսնում ենք, լույս են ափռում նաև Սորենացու վիպյության վրա: Պարզվում է, որ պատմահոր հիշատակած Շարան անվանադիր նախնին էր չար-մատների և նախահայրն էր շիրակների, որոնք բնակություն էին հաստատել Արագած լեռան հյուսիսակողմում Տասը հազարի նահանջից հետո, հավանորեն, չորրորդ կամ երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ: Ճշտիվ հաստատվում է նաև Շարայի բաղձադավալ լինելը: Իրեւ սարմատական կամ շարմատական ցեղեր հունա-հռոմեական աղբյուրներում բացի շիրակներից մատնանշված են նաև եադիդները, ուրսուանները, աուրները, էպադերիտները, ալանները և այլ աղվախմբեր:

Այսպիսով ժողովրդական ամանդությունը Շարայի մասին, որ պահպանվել է Սորենացու պատմության մեջ, ստանում է հավանական նոր բացատրություն և պարզվում է վերջնականապես, որ Շիրակի գաղափորը դադթավայր է եղել սարմատական կամ շարմատական շիրակ ցեղի:

Սիրակների և աուրների մասին առանձնապես կարևոր է Ստրաբոնի վերև մեջ բերված վիպյությունը: Այդ վիպյության մեջ, ինչպես տեսանք, մատնանշված է, որ սարմատական այս երկու ցեղերը, որոնք հարուստ էին և կրում էին ոսկեզարդ զգեստներ՝

«առևտուր էին անում և տեղափոխում ուղտերով հնդկական և բարելոնական ապրանքների բեռներ, ստանալով արմենիների և մեղացիների կողմից»:

Եվրոպական դիտնականներից կարլ Նեյմանը, որը մասնամասն քննության է առել Ստրաբոնի օգտադործած սկզբնաղբյուրների խնդիրը՝ ենթադրում է, որ միջազգային առևտրին վերաբերող այս տեղեկությունը կարող է քաղված լինել Թեոփանես Միտիլենացու պատմությունից, որն անձամբ մասնակցել էր Պոմպեյոսի արչավանքներին և այդ առևտրի միջնորդներ թյուրիմացարար համարել է աուրներին, որոնք, իրապես, ապրում էին հեռավոր հյուսիսում: Իսկ զխոնականների մեծա-

1 K. J. Neumann, Strabons Landeskunde von Kaukasien, Jahrbücher für Classische Philologie, XIII Supplementband. Leipzig, 1883, էջ 349—350:

դոյն մասը, արժանահավատ համարելով Ստրարոնի հաղորդած տեղեկությունը, բայց, անտեղյակ լինելով Մեոտիս-Կոդքերսյան ճանապարհի կարևոր նշանակությանը՝ ենթադրում են, որ կարավանների միջազգային ճանապարհը, որ զավիս էր հարավային Ռուսաստանի կողմերից Մեդիա և Պարսկաստան՝ անցել է ո՛չ թե այդ, այլ ուրիշ ուղղությամբ:

Այս ենթադրություններից և ոչ մեկը, իմ կարծիքով, ընդունելի չէ:

Մենք արդեն վերև տեսանք, որ Առաջավոր Ասիայի առկվտրական սերտ կապը հեռավոր հյուսիսում դանիոզ Տանախի և հարավային Ռուսաստանի հետ ակնարկված է և այլ աղբյուրներում: Իսկ որ այդ հաղորդակցությունը տեղի էր ունենում, գլխավորապես, Մեոտիս-Կոդքերսյան ճանապարհով և ո՛չ Տարբայի կիրճով կամ Դերբենտի անցքով՝ այդ կարելի է հետևյալից թե մեր վերոհիշյալ գերտղություններից և թե Ստրարոնի վկայությունից: Ստրարոնը հենց ինքը, ինչպես վերև տեսանք, խոսելով կարավանային առևտրի մասին՝ չէ հիշատակում ո՛չ Իբերիան ո՛չ էլ Ադվանքը, այլ մատնանշում է, որ սիրակաները և առանները հնդկական և բարելոնական ապրանքների բեռները ստանում էին արմենների և մեդացիների կողմերից, ակնարկելով դրանով Արմենիայի վրայով անցնող Մեոտիս-Կոդքերսյան ճանապարհը:

Սարմատական ցեղերը, որոնք բնակություն էին հաստատել Հայաստանում և Անդրկովկասում, ինչպես երևում է Հերոդոտոսի կարևոր մի վկայությունից, խոսում էին սկյութական բարբառ: Գերտղականների մեծազույն մասը համարում են նրանց իրանական ցեղ, աղլակից ալթայյան օսերին (ալաններին), որոնք, նրանց կարծիքով, սարմատական խմբի ժողովուրդ են: Հակառակ այս կարծիքի Նիկ. Մաուր և նրան հետևող հարեթաբանները սկյութական լեզուն ենթադրում են հարեթական, բայց նրանք ևս ընդունում են, որ սկյութացիները գտնվել են իրանական կուլտուրայի և լեզվի աղղեցություն տակ: Վերջերս այս հարցով զբաղվել է հատկապես սկադ. Ջալալիջիլիլին, որը գտնում է, որ սկյութացիներն ու սարմատները կաղմում են մի առանձին ճյուղ աղիլի-լեզվի՝ չեչենական ժողովուրդների:

¹ Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы Вост. древ. ист., № 4, 1939, էջ 44:

Արեւիկները զաղթը և հաստատումը Շիրակում խիշտ կարեւոր մի փաստ է, որ արժանի է առանձին ուշադրութեան։ Ի նկատի առնելով, որ սրանք մասնակիցներ էին և միջնորդներ միջադպին կարավանային առևտրի՝ կարելի է թերևս ենթադրել, որ սրանց արշավանքը և շարժումը հյուսիսային Կովկասից Հայաստան տեղի էր ունեցել ո՛չ միայն ավարատութեան, այլև Հայաստանում զանազակ կարավանային ճանապարհին արեւադեպի նպատակով։ Ուշադրով է այս տեսակետից, որ արեւիկները զաղթավայրերը զտնվում էին Մեոսիս-Կովքիսյան ճանապարհի առևտրական հանդուցակետերում՝ հյուսիսային Կովկասում, Արևադարձում, Շիրակում և, հավանաբար, նաև Ծարուբում։

Պետք է ասեմ, որ հին այս ճանապարհի առևտրական մեծ դերը բավարար չափով ուշադրութեան չէր արժանանում «Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին» ուսուերին լո՞ւ աշխատութեան մեջ։ Ասորաների կարավանային առևտրի ճանապարհը համաձայն Եվրոպական գիտնականների ցուցումների այդ աշխատութեան մեջ ևս ևս ենթադրել էի Դերեքենայի վրայով։

Այս խնդրի վերաբերյալ մեր նոր ենթադրութիւնը լույս է սփռում այժմ քաղաքների մեծ զարգացման վրա Կովքիսյան ծովկղեր շրջաններում։ Դրեալոր քաղաքներն էին այստեղ Փասիսը (այժմյան Փոթին) և Դիոսկուրիսը, որոնք խոշոր կենտրոններ էին միջադպին առևտրի հարավային Ռուսաստանի և Արեւելքի հետ։ Սարարոնը անվանում է Փասիսը «կոլիսերի վաճառատեղի», իսկ Դիոսկուրիսը՝ «ընդհանուր վաճառատեղի բոլոր ժողովուրդների, որոնք ապրում էին նրանից վերև կամ նրա մոտ»²։ Փասիսի վերաբերմամբ ուշադրով է, հատկապես, Անանուհի հեղինակի «Նավարկութիւն Եվրոպիայի Պոնտոսի շուրջը» երկում հաղորդած տեղեկութիւնը, որ այդ հունական քաղաքը, որ հիմնել էին միլետացիները, զալիս էին օտարականները Հնդկաստանից և Բալթիկից³։

Կովքիսի քաղաքների անտեսական բարդավաճումը պայմանավորված էր, ինչպես տեսնում ենք, զլիսավորտեղես, նրանով, որ նրանց մոտով էր անցնում Մեոսիս-Կովքիսյան միջադպին ճանապարհը։

1 *Strabo* «О торговле и городах Армении», էջ 47.

2 *Strabo*, XI, 2, 16 և 17 (498).

3 *Strabo* *Латышев*, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб. 1890, I, էջ 274:

7. «ԳՈԳ»-ԵՐԻ ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՒԳԱՐՔԻ ԵՆԹԱՐԿՈՒՄԸ ՆԱԽ ԻԲԵՐՆԵՐԻ ԵՎ ԱՊԱ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ

Վերոհիշյալ եղբայրացությունների հիման վրա, որոնք հաստատում են կլամերական, սկյութական և սարմատական ժողովուրդների հաստատումը Հայաստանի հյուսիսում՝ լուսարանվում է ու նոր բացատրություն ստանում Հին Հայաստանի Գողգարք երկրի բնակչության էթնիկական ծագումը:

Այս երկրի անունը Բաղդադի ձևով առաջին անգամ հիշատակված է Ստրաբոնի հեռեկալ վիպություններում:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 4՝

«Իրեն Հայաստանի մեջ կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի որթը զգալաբար է աճում: Կան նաև շատ հովիտներ կամ ճափավոր կամ խիտ բերրի, ինչպես օրինակ, Արաքսեյան դաշտը, որի միջով հոսում է Արաքս գետը մինչև Աղվանքի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը: Սրա հեռեկան է Շակաչենը, որը սահմանակից է Աղվանքին և Կուր գետին. իսկ ավելի հեռու է Գողգարքը»:

2. Նույնը, XI, 14, 5՝

«Պատմում են, որ Արմենիան եղել է առաջ վոքը և մեծացել է Արտաշեսի ու Ջարեհի միջոցով, որոնք սկզբում Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին, իսկ ապա, նրա սարսուռությունից հետո, թաղավոր դառան, մեկը՝ Ծուխի, Ակիսենի, Օլոմանտիսի և մի քանի այլ զավառների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շրջակայքում: Սրանք բնդարձակել էին իրենց երկիրները սահմանները և շրջակա ժողովուրդներից զբաղվել էին հեռեկալ շրջանները. մեղացիներից՝ Կասպիանին, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան, իբրևներից՝ Պարխադրեսի լեռնալանջերը, Խորդենեն և Գողգարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, խալկուրներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Դերքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, կատաններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտափրոսի կողմերը գտնվող երկիրը և ասորիներից՝ Տամորիտիսը»:

Մեջ բերված Ստրաբոնի այս վիպություններից երևում է, որ առաջին դարում մեր թվականությունից առաջ Հին Գողգարե-

նեն ընդարձակ երկիր էր, գտնվում էր Կուր գետի աջ կողմում, տարածվում էր մինչև Ուտիքի Շակաշեն դավառը և բովանդակում էր իր մեջ պատմական Հայաստանի հյուսիսային չրջանները, որոնք սահմանակից էին Իբերիային:

Գողարենն անվան կողմնության ուղիղ մեկնությունը տվել է Ա. Շանիձեն²: Նրա կարծիքով, այս տեղանունն ունի էթնիկական ծագում և բաղկացած է «գող» ցեղանունից և սովորական մեղրի-ճանական արածանցից: Գողարք-Գողարենը տերմինը ըստ Շանիձեի նշանակում է «ղողեցի»-ներ կամ համաձայն հունական հնչյունափոխության՝ «ղողեցի»-ներ:

Ղափանցյանը մատնանշում է, բացի այդ, որ «ղող» տերմինը այն գող ժողովրդի անունն է («Գողեր և Մաղոզներ»), որ հիշատակված է Հին Կտակարանում³: Էթնիկական ծագումը Հին Կտակարանում մատնանշված «ղող» ժողովրդի Ղափանցյանի մոտ, ղժարխտարար, չէ լուսարանված:

Կարևոր այս խնդիրը պարզաբանված է վերջերս Մ. Սյուլյունովի մի հոդվածում, որ լույս է տեսել «Տեղեկագիր հին պատմության» ռուսական հանդեսում⁴:

Հին Կտակարանում հիշատակված «ղող և մաղող» ու նաև «ռոս» ժողովուրդների անունները, ինչպես մատնացույց է առնում Սյուլյունովը, կառուցված են այն մարդարեությունների հետ, որ վերարկրվում են աշխարհի վերջին: Եվ հենց այդ է պատճառը, որ այդ անունները հիշվում են հաճախ եկեղեցական զրադանություն մեջ:

Այդ անունները հանդիպում են Եղեկիելի մարդարեության հունարեն թարգմանության մեջ՝

«Եւ եղև բան Տեառն առ իս և առէ,— որդի մարդոյ, հաստատեա՛ զերեսս քո ի վերայ Գողայ և երկրին Մաղողայ, իշխանի Ռովայ»⁵:

¹ Հին Գողարքի տեղը Ղափանցյանի մոտ ցույց է տրված Արտանուշ գետի կողմում, որ հիշատակվում է նաև համապատասխանում Ստրաբոնի վկայության. տես Երեմ. Գեո. Համ. Գիտ աշխ., XIV, 1940, էջ 376:

² А. Шанидзе, Два чаномингрельских суффикса в грузинском и армянском языках, Петроград, 1916:

³ Տես Երեմ. Գեո. Համ. Գիտ. աշխ., XIV, 1940, էջ 377:

⁴ М. Сююмов, «К вопросу о происхождении слова Ῥῶς, Ῥωίτ, Россия», Вестник древ. ист., 2, 1940, էջ 121—123:

⁵ Եղեկ. 38, 2. «Ռովայ» բնութագրվածն ունի հունարեն թարգմանություն:

Հիշատակվում են նրանք և Հայաստանի մեջ՝

«Եւ յետ հաղար ամին լուծցէ դատանայ և հանցէ ի բանաւ անտի: Ելցէ և մարտեցուցէ զաղղս ամենայն բնդ- չորս կողմանս երկրի: Եւ զԳող և զՄաղու պոյցէ ի ձեռս՝ ժողովել նոքօք դամենայն զօրս ի պատերազմ: որոյ թիւ էրբն զաւազ ծովու: Եւ ելցեն ի լայնութիւնս երկրի և սրտեացեն զբանախ սրբոցն և զքաղաքն սկրելի»¹:

Համաձայն Հին Կտակարանի մեկնիչներին մեծապէս մասն կարծիքի՝ «զող», «մաղու» և «ոռ» ժողովուրդներն ապրում էին հյուսիսում, Կովկասյան լեռների միջուս կազմում, և պատ- կանում էին սկյութական հյուսիսային ցեղերի խմբին: Նույնը վկայում է, հատկապես, «մաղու»-ները նկատմամբ Հովսեփոս Փլավիոսը²:

Հենվելով այս վկայութիւնները վրա, ինձ թվում է, կարող ենք վստահօրեն եզրակացնել, որ Գողարենե-Գաղարքում բնա- կություն հաստատած «զող»-երը սկյութական կամ սարմատա- կան այն ցեղերի խմբիցն էին, որ զաղթել էին Անդրկովկաս հարավային Ռուսաստանից:

Պատմական Հայաստանի հյուսիսում իշխող կիմմերական, սկյութական և սարմատական ժողովուրդները հեռոջհեռե թու- լացան, հալանդներն, երբորդ կամ երկրորդ զարերում մեր թը- վականութիւնից առաջ: Դրա պատճառը, ըստ երեւոյթին, ո՛չ միայն նրանց պայքարն էր նոր նվաճող ցեղի, արմենների դեմ, այլև, դեռ զրանից առաջ, հյուսիս-արեւմուտից եկող վրացա- կան ժողովուրդների հաղթական առաջխաղացումը դեպի հարավ և արեւելք իրենցների առաջնորդութեամբ:

Վրացական այս ժողովուրդները, ինչպես վերև տեսանք, Արեւմտեան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ դանդաղ էին տասնիններորդ սատրապութեան կազմի մեջ և վճարում էին հարկ՝ 300 տաղանդ: Սակայն, հալանդներն, արդէն չորրորդ դարում մեր թվականութեանից առաջ Իրեւրիան հեռոջհեռե կա- ըողացել էր իր վրայից թոթափել այդ լուծը և Պարսկաստանի անկումից հետո (330 մեր թվ. առաջ) նա արդէն անկախ ու ուժեղ պետութիւն էր:

Շուտով զրանից հետո, ինչպես երեւում է Ստրաբոնի վերո- հիշյալ վկայութեան պարզ ակնարկից, վրացական ժողովուրդներ-

¹ Հայտնութ., 20, 7—8:

² Jos. Flar., Antiquit., I, 6, 1 § 123.

քի միությունը, որ խմբվել էր ուժեղացած Իրերական թաղա-
վորության շուրջը՝ ընդարձակում է նոր պետության սահման-
ները, նվաճելով ու իր իշխանությանը ենթարկելով հարեան
սկյութական ցեղերը, որոնք բնակվում էին Գուգարքում և
այժմյան Արդահանի մոտ գտնվող Խորզենե երկրում¹։ Մարաբո-
նի նույն վիպարությունից երևում է, բացի այդ, որ Անդրկովկա-
սի քաղաքական կյանքում նոր մեծ փոփոխություն տեղի էր
ունենցել երկրորդ դարի սկզբում մեր թվականությունից առաջ
Մեծ Հայաստանի հզորացման ու ընդարձակման ժամանակ։
Արտաշես Ա-ը, գտնալով Մեծ Հայքի թագավոր (189 մեր թվ-
ա․), իր իշխանությունը ենթարկեց և միացրեց Հայաստանին
ս'չ միայն սկյութական ցեղերի զբաղած մերձարարսյան երկիր-
ները, այլև իրերանից խլված Գուգարքը և Խորզենին։

Ուշագրավ է. ու հետաքրքիր, որ «Գուգ»-երը էթնիկական
ծագման մասին աղոտ հիշողություններ պահպանված են Մով-
սես Խորենացու պատմության մեջ։ Համապատասխան այդ հատ-
վածը մեջ եմ բերում սմբողջությունը։

Խորենացի, գիրք II, գլուխ Տ՝

«Իսկ Գուգարին, որ Շարայի որդիներից էր, ժառանգու-
թյուն տվեց Մթին լեռը, որ Կանդարքն է, և Զաւխքի կես
մասը, Կողբը, Ծորը, Զորը, մինչև Հնարակերտ ամրոցը։
Բայց Առոցքի տերությունը և Տաշլիքի սեպականությունը
Վաղարշակը չնորհում է Հայկազն Գուգարի զավակներին։
Իսկ հյուսիսի կուսակալ Կովկաս սարի դեմ կարգում է մեծ
ու հզոր ցեղը և նահապետների անունը դնում է Գուգար-
ների քղեշխ»։

[«Իսկ Գուգարայ, որ յորդուցն Շարայի, ժառանգեաց
պետոն Մթին, որ է Կանդարք, և զկէս մասինն Զաւխաց,
զԿողբ, զԾոր, զԶոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ։ Բայց
զտէրութիւնն Առոցայ, և զսեպականութիւնն Տաշլաց կար-
դէ Վաղարշակի ի զաւակացն Գուգարայ Հայկազնոյ։ Իսկ
ընդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարդէ զմեծ
և զհզոր անդն, և նահապետութեանն անուն կարդայ
քղեշխ Գուգարացոցն]։

Խորենացու այս վիպարության մեջ, ինչպես ուղիղ մատնա-

¹ Խորզենե երկրի տեղագրության մասին տես իմ հոդվածը՝ «Мар-
шруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в
Холхиду», Вест. древ. ист., № 3—4, 1940, էջ 98—99.

նշել է Ադոնցը¹, Շարայը ու Գուշարը պարզապես էպոնիմներ են, և Գուշարը տեղանունը կապ ունի Գուշարի անվան հետ: Մենք արդեն վերև տեսանք, որ ըստ հին ավանդույթյան սիրակաների կամ չիրակաների նախահայր է համարվել Շարայը: Դժվար է, ուրեմն, եզրակացնել, որ համաձայն նույն այդ ավանդույթյան Գուշարքի «զուգ» կամ «զուգ» ցեղը, որի նախահայրն էր Շարայի սերունդից Գուշարը՝ պետք է լիներ, ինչպես և չիրակաների ցեղը, սկյութական ժողովուրդ՝ աղակից սարմատական-սկյութական ծագում ունեցող Շարայան ցեղերին:

«Գուգ»-երի կամ «զուգ»-երի սկյութական ցեղ լինելը, ինչպես տեսնում ենք, հաստատվում է ո՛չ միայն Հովսեպոս Փլավիոսի և այլ աղբյուրների վկայություններով, այլև հին ավանդույթյամբ Շարայի և Գուշարի մասին, որը պահպանված է Սորենացու պատմության մեջ:

Կիմմերական, սկյութական և սարմատական ցեղերի տիրապետության հաստատումը հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Կողքերից մինչև Մեղական երկիրը՝ անսպասելի մի նոր հետևություն է, որ բոլորովին նոր ուղի է բանալու Հին Հայաստանի հետուրարտյան չքմանի պատմական ուսումնասիրություններին համար: Մեր քննության եզրակացությունները ցույց են տալիս, որ երբ արմենները վերին Տիգրիսի և Արածանիի հովիտների կողմից կամաց կամաց բարձրանում էին դեպի հյուսիս և արևելքը՝ մոտավորապես նույն այդ ժամանակ կիմմերական-սկյութական ցեղերը, որոնք արդեն ութերորդ դարում (մեր թվ. ա.) հաստատվել էին Ուրարտուի հյուսիս արևմտակողմում՝ հաղահատե լեռնում էին դեպի հարավ և արևմուտք և Տասը հազարի նահանջի ժամանակ զանվում էին Արարատյան դաշտում և հարևան էին մեղացիներին:

Մրանց առաջխաղացումը և տարածումը դեպի հարավ կանգ է առել, ըստ երևույթի, երբորդ կամ երկրորդ դարերում մեր թվականությունից առաջ: Հենց այս ժամանակաշրջանում Այրարատը կենտրոն է դառնում նախ Երվանդյան և ապա Արտաշեսյան թագավորության, և այնուհետև կիմմերական,

¹ Տես, Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 425.

սկսութեան և սարմատեան ժողովուրդները, ենթարկուելով
հարավից եկած հայերի իշխանութեան, մեծ մասամբ, խառնուել
են սրանց հետ և հայացել:

Հարաւային Ռուսաստանից ներդադրած այդ ժողովուրդներ-
ի ավելի քան հինգհարյուր տարւա քաղաքական և կուլտու-
րական մեծ դերը Հայաստանի հյուսիսում և նրանց միաձուլումը
հայերի հետ պատմական մի նոր իրողութեան են, որ այսուհետեւ
պետք է նկատի ունենան ո՛չ միայն պատմագետները, այլ նաեւ
լեզվաբաններն ու հնագետները:

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ И ЗАКАВКАЗЬЯ.

ПОДРОБНОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Как известно, многие, даже наиболее существенные проблемы истории древней Армении и Закавказья, несмотря на значительное число исследований, посвященных им, или слабо изучены или же вовсе не разрешены.

До сих пор еще не установлено с достаточной определенностью направление пути, по которому вторглись в Закавказье в восьмом веке до нашей эры киммерийско-скифские племена. Не решен вопрос о маршруте отступления через Армению Ксенофонта и Десяти тысяч греков. В исторической литературе совершенно игнорировалась, кроме того, выдающаяся военная и торговая роль Мэотидско-колхидской дороги, через которую южно-русские степи находились в ближайшем и теснейшем общении с древними культурными народами Закавказья и Ближнего Востока.

В предлагаемом очерке, путем совокупного рассмотрения сведений первоисточников, как этим, так и другим спорным проблемам, дано новое объяснение.

1. ПУТЬ КИММЕРИЙСКОГО НАШЕСТВИЯ ВОСЬМОГО ВЕКА (до н. эры) И ЗАНЯТИЕ КИММЕРИЙЦАМИ СЕВЕРО-ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ АРМЕНИИ

Как известно, во второй половине восьмого века до нашей эры киммерийцы, повидимому, в союзе со скифами,

¹ Доложено на заседании общего собрания Академии Наук Армянской ССР 11 апреля 1944 г.

прошли опустошительной волной по Закавказью и Малой Азии. В исторических трудах прочно установилось мнение, что нашествие это шло в направлении с Северного Кавказа на юг через Дарияльский проход¹. Однако, предположение это, приводимое обычно без всякого обоснования, находится в явном противоречии с сообщениями первоисточников и поэтому не может быть признано правильным.

Крайне важны о походе киммерийцев, прежде всего, сообщения Геродота.

1. Геродот, I, 103—104:

«Они [скифы] вторглись в Азию, изгнав киммерийцев из Европы, и, преследуя бегущих, пришли таким образом в Мидийскую страну. От Мэотидского озера до реки Фасиса и колхов тридцать дней пути для хорошего хода. Из Колхиды же не длинен путь и до Мидийской страны. Между двумя этими странами находится лишь один народ каспейры; пройдя через их страну, можно попасть в Мидию. Скифы, однако, вторглись не этим путем. Они, сбившись с дороги, пошли окольным, гораздо более длинным путем, имея справа Кавказские горы».

2. Геродот, IV, 12:

«Скифы, преследовавшие их [киммерийцев] и вторгшиеся в Мидийскую страну, сбились, очевидно, с пути. Киммерийцы все время бежали вдоль моря, скифы же преследовали их, имея справа Кавказские горы, пока наконец вторглись в Мидийскую землю, повернув с дороги внутрь страны».

Приведенные свидетельства Геродота, основанные на греческом предании, в некоторых пунктах могут оказаться, конечно, спорными. Предполагают, например, что скифы пришли в Переднюю Азию не для преследования киммерийцев, а для завоеваний и грабежа. Свидетельства Геродота крайне любопытны, однако, в том отношении, что путь вторжения киммерийцев в Закавказье указан в них по Мэотидско-колхидской дороге, а скифов—через Дербентский

¹ См. *Minns, The Scythians and Northern nomades, Cambridge Ancient History, vol. III, глава IX.*

проход. Грекам, следовательно, был известен доступный и удобный прибрежный путь из Приазовья в Колхиду и Армению, который в настоящее время игнорируется в исторических трудах.

Первоклассное значение этого древнего пути, по моему, не подлежит ни малейшему сомнению. Южная часть этого пути от Артаксаты до реки Фасиса-Риона и оттуда до Севастополя описана в римской географической карте, известной под названием *Tabula Peutingeriana*. Она подробно рассмотрена и выяснена в историко-географическом моем труде «Главные пути древней Армении» (стр. 117—135, 244—246). Линия эта шла из Артаксаты через нынешние Аштарак и Ганлиджу в Хоспию и оттуда через нынеш. Ахалцих, Абастуман и Рион в Севастополь—Диоскурию.

Северная часть этого пути из Диоскурии в Мэотиду пролегла вдоль восточного побережья Черного моря. Станционные пункты упомянуты в географическом труде седьмого или восьмого века (п. н. эры) Анонима Равеннского¹.

О том, что нашествие киммерийцев 8-го века (до н. э.) следует предположить вдоль побережья Черного моря и через Колхиду, дают косвенное сведение также и ассирийские источники. В них упоминается поражение в земле Гамирра урартского царя Русы I (730—714 до н. эры), о чем ассирийскому царю Саргону (722—705) писали его агенты и шпионы. В одном из этих писем, посланных Саргону его наместником Ашурисуом, имелось ясное указание на то, что киммерийцы находились в то время к северо-западу от Урарту позади стран Гуриани и Нагиу², местонахождение которых, как выяснено халдоведами, следует предположить близ нынеш. Карса и Ленинакана³.

Можно поэтому с уверенностью заключить, что киммерийцы находились тогда в северо-западных районах Ар-

¹ См. *K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, стр. 653.

² См. *Б. Б. Пистровский, История и культура Урарту*, Ереван, 1914, стр. 295.

³ См. *Мещанинов, Халдоведение*, Баку, 1927, стр. 23 и 32, *Капанцян, История Урарту* (на арм. языке), Ереван, 1940, стр. 181, 182, 185, 186 и др.

мянского нагорья, примыкавших к южной линии Мэотидско-колхидской дороги, по которой они, как свидетельствует Геродот, проникли в Закавказье.

Подтверждение этого вывода, что киммерийцы занимали в восьмом веке (до н. э.) не Кападокию, как полагают халдоведы¹, а местности близ Гуриани к югу от Колхиды, мы находим и в Географии Страбона, который указывает, что Гуриани, т. е. жители Гуриани, соседи киммерийцев, жили «выше армян» на севере.

«Рассказывают, — говорит Страбон, — что одна часть айнианов заняла Утию, а другая обитала выше армян над Абом и Нибаром; эти горы — части Тавра; Аб тянется подле пути к Экбатане мимо храма Бариды. Говорят также, что часть фракийцев, называемая сарапарами или головорезами, жила за Арменией в соседстве с гурианиями и мидийцами. Сарапары звероподобны и неукротимы, живут в горах подобно скифам; отрубая головы и снимают черепа, что означается словом «сарапары»².

Проникшие в северо-западные районы исторической Армении киммерийско-скифские племена, как нетрудно заключить из сообщений ассирийских и других источников, обосновались здесь надолго. В конце восьмого века (до н. э.) они упоминаются в качестве данников Урартийского царства, а в седьмом веке в качестве союзников урартийского царя Русы II (685—645)³. Вскоре после этого началась длительная агония Урартийского царства и киммерийско-скифские племена распространились постепенно на юг и заняли здесь древние области исторической Армении — Вананд, Ширак, а затем также и Айраратскую равнину.

О некоторых киммерийско-скифских народностях, расселившихся в этих областях, имеются сведения у писателей

¹ *Пиотровский*, История и культура Урарту, стр. 295, *Мещанинов* Халдоведение, стр. 41, *Капанцян*, История Урарту, стр. 200—202.

² *Strabo* XI, 14, 14 (перевод *Мищенко*).

³ См. *Пиотровский*, Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э. Вестник древней истории, 1939, № 1, стр. 70, *Мещанинов*, Халдоведение, стр. 51, *Капанцян*, История Урарту, стр. 213.

греко-римской эпохи. К числу этих народностей, вероятно, принадлежали сарапары¹, которые упомянуты в вышеприведенном свидетельстве Страбона. К этой же группе народов относятся также и сакасины, упомянутые у Плиния.

«Область Тасие [вероятно, Ташир] и Триаре [вероятно, Триалет],—говорит Плиний,—простиралась до горной цепи Париадра. Далее находились безлюдные местности Колхиды, возле которых против Керавнийских гор жили арменохалибы. Земли мосхов простирались до реки Ибера, которая впадает в реку Куру. А под ними жили сакасы и затем макроны до реки Апсара [нынеш. Чороха]»².

Упомянутые в приведенном свидетельстве Плиния сакасы (Sacassani), как видно из показаний этого сообщения, отнюдь не тождественны с утийскими саками, жившими в одном из кантонов Отены, который, как полагает Страбон³, был назван по их имени Шакашеном. Можно с полной уверенностью предположить, что часть саков, названная у Плиния сакасанами и жившая в Карсской и Ленинанканской областях, прибыла вместе с киммерийцами по Мэотидско-колхидской дороге, а другая часть, жившая в Шакашене, прибыла в Отену через Дербентский проход, вероятно, в седьмом веке (до н. эры).

То же самое следует сказать и об айнианах, упомянутых у Страбона⁴. Одна часть их, как свидетельствует Страбон, поселилась в Отене, другая часть—в Шираке, а третья, повидимому, спустилась вместе с авангардом киммерийцев через Урарту в Малую Армению и Каппадокию и осела в районах близ Ани—Камаха. Как совершенно правильно ука-

¹ Слово „сарапара“, означающее буквально „головорез“, Адонц и Капанцян ошибочно переводят „голово-отрезанный“ и неправильно сопоставляют с именем предка Ширакских князей Камсараканов Kam-sar, которое, как указывает Хоренский (II, 87), значит „с недостаточной круглотой черепа“, см.: Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 425 и Капанцян, Науч. труды Ерев. Гос. Унив., т. XIV, 1940, стр. 373.

² Plin. Nat. Hist., VI, 11, 1 (изд. Littré).

³ Strabo, XI, 8, 4 (511).

⁴ Там же XI, 14, 14 (531).

зано Адонцем¹, замок Ани в Шираке, Ани—Камах в Даралии, как и Hani в Пайтакароне, названы так по имени народа Ainiāni.

2. ПУТЬ ОТСТУПЛЕНИЯ ДЕСЯТИ ТЫСЯЧ ГРЕКОВ ЧЕРЕЗ СТРАНУ СКИФИНОВ И МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ РЕКИ АРПАЗА И ГОРОДА ГЮМНИИ

Предложенное мною новое предположение о пребывании и расселении киммерийцев и скифов в районах древнеармянских областей Вананда и Ширака не только дает нам возможность выяснить одну из интереснейших проблем этнографии древней Армении, но, одновременно, проливает новый свет на спорный вопрос о направлении пути Ксенофонта и Десяти тысяч греков.

По словам Ксенофонта, Десять тысяч греков, отступавшие через Армению к Черному морю, двигаясь из страны тахов, прибыли в область халибов и, пройдя эту страну, вышли к реке Арпазосу.

«Оттуда [из страны халибов],—говорит Ксенофонт², — греки пришли к реке Арпазосу, шириною, в четыре плетра. Затем они прошли через область скифинов в течение четырех дней двадцать парасангов и пришли по равнине в деревни, в которых они остались три дня и взяли для себя провиант. Оттуда они прошли в четыре дня двадцать парасангов и пришли к большому, цветущему и многолюдному городу Гюмнии. Правитель страны послал грекам оттуда проводника, чтобы тот повел их через враждебную скифинам страну. Придя к ним, проводник сказал, что он в течение пяти дней приведет их в местность, откуда они увидят море; если не увидят, заявил он, то пусть его убьют. После того как он, сопровождая их, вошел в враждебную скифинам

¹ См. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 56—57 и 420. Сравни также предположение Андреаса о названии Hani, Pauly-Wiss. Real-Encyclopedie (Aintana).

² Xenoph., Anabasis, IV, 7, 18—21 и 8, 1—2.

страну, он стал подстрекать их, чтобы они сожгли и уничтожили страну. Таким образом стало ясно, что он пришел вместе с ними именно для этого, а вовсе не из благосклонности к грекам. На пятый день они пришли к горе, которая называлась Техесом. Когда находившиеся впереди взойшли на гору, поднялся сильный шум»....

(Греки увидели оттуда море и были обрадованы.)

«Оттуда греки прошли через страну макронов в три дня десять парасангов. В первый же день они пришли к реке, отделяющей область макронов от области скифинов. Справа их находилась трудно проходимая местность, а слева другая река, в которую впадала та, которая была пограничной и через которую нужно было перейти».

Из приведенного сообщения Ксенофонта видно, что соседями скифинов были—очевидно с запада — макроны. Плиний, как мы видели, также свидетельствует, что рядом с сакасами, которые тождественны, без сомнения, со скифинами или скифами, около реки Апсара, т. е. нынеш. Чороха, жили макроны. Эти сходные и крайне ценные указания Ксенофонта и Плиния подтверждают наше предположение о пребывании киммерийцев и скифов в северо-западных областях исторической Армении и определенно свидетельствуют, что во время отступления Десяти тысяч греков (в 401—400 г. до н. э.) скифины занимали не бассейн реки Арпазоса—Куры к востоку и западу от нынеш. Тбилиси, как предполагает Худатов¹, а районы нынеш. Карсской и Ленинканской областей, а также и Айраратскую равнину.

Исходя из этих же данных, можно также с полной уверенностью предположить, что упомянутые в приведенном сообщении Ксенофонта река Арпазос, в долине которой жили скифины, а также и город Гимния находились в вышеуказанных нами районах.

¹ В. Н. Худатов, Отступление Десяти тысяч греков, Исторические записки, том I, Москва, 1937, стр. 123 и сл. Ср. W. F. Ainsworth, *Travels in the tract of the Ten Thousand Greeks*, London, 1844, Robiou, *Itinéraire de Dix Mille*, Rennes, 1856.

В исследованиях, посвященных изучению пути отступления Десяти тысяч, река Арпазос обычно отождествляется с Чорохом, с западным Арпа-чаем, или же с Курюю. По предлагаемому же мною новому толкованию, маршрут Десяти тысяч к реке Арпазосу и ее долине, где находились селения скифинов, устанавливается не в сторону означенных рек, а по направлению к реке Араксу и в Айрататскую равнину.

Мне кажется, можно считать более чем вероятным, что в греческом тексте «Анабазис»-а название Арпазос (Ἀρπαζός) есть простая описка вместо Аразос (Ἀρᾶζος). Искажение это произошло, повидимому, под влиянием греческого слова ἀρπάζω «похищаю», привычного для языкового мышления греков.

По свидетельству Ксенофонта, река Арпазос имела и ширину 4 плетра (около 120 метров). Такой большой и широкой рекой является, действительно, река Аракс или Араз там, где она, вырываясь из горных теснин, течет по Айрататской равнине. Указание Ксенофонта о ширине Арпазоса в настоящее время трудно проверить, так как после отступления Десяти тысяч река Аракс, как известно из сообщений древнеармянских источников¹, переменяла свое русло и отклонилась на юг.

Отождествление Арпазоса с рекой Араз—Араксом дает возможность определить также и местоположение города Гюмнии.

Путь отступающего греческого войска из Айрататской равнины, где находились селения скифинов, устанавливается с достаточной обоснованностью по южной линии Мэотидско-колхидской дороги в древнеармянскую область Ширак. Не трудно поэтому догадаться, что «большой, цветущий и многолюдный город Гюмния [Γυμνιάς]», соответственно указанному у Ксенофонта расстоянию, может быть отождествлен с древнеармянским городом Кумайри, с нынешним Гюмри—Ленинаканом. В греческом тексте «Анабазис»-а название этого города Γυμνιάς есть, вероятно, искажение: Γομνιάς в. Γορριάς. Повидимому, иска-

¹ См. Моисей Хоренский, перевод Н. Эмина, II, 39.

жение и этого названия, как и "Арпабос-а, возникло опять таки путем так называемой народной этимологии и осмысления непонятного грекам слова под влиянием греческого *γυμνός* «голый».

Определением местоположений и названий Арпазоса и Гюмнии вопрос о направлении пути отступления Десяти тысяч, как будет выяснено в подробном моем исследовании, посвященном этой проблеме, получает совершенно иное освещение и спорный путь устанавливается более точно и более обоснованно, чем это сделано в предыдущих трудах.

3. ВЫХОД НА МЭОТИДСКО-КОЛХИДСКУЮ ДОРОГУ, КАК ГЛАВНАЯ ЦЕЛЬ ОТСТУПАВШИХ ГРЕКОВ

Научные труды, посвященные вопросу об отступлении Десяти тысяч, имеют один существенный недостаток. Европейские ученые, изучавшие этот вопрос, недостаточно были знакомы с исторической географией древней Армении и не учитывали, в частности, исключительного значения южной линии Мэотидско-колхидской дороги, шедшей через Армению в восточные порты Черноморья.

Этот путь, подробно описанный в *Tabula Peutingeriana*, рассмотрен и выяснен, как было сказано выше, в историко-географическом моем труде «Главные пути древней Армении». До этого, в исторических и географических трудах господствовало мнение, будто в эпоху Ксенофонта основным и естественным путем из Армении в прибрежные районы Черного моря был путь из Внутренней Армении в Трапезунт. Это мнение, однако, более чем спорно. Путь к Трапезунту через горный массив Понтийского хребта был проложен, как полагают бельгийские ученые братья Cumont¹, в период римского владычества и едва ли существовал во время Ксенофонта. Для выхода из Армении к берегам Черного моря имело в то время важное значение не этот путь, а магистральная дорога, шедшая из Армении в Колхиду, которая,

¹ *Fr. et Eug. Cumont, Studia Pontica, II, Bruxelles, 1906, § 4.*

вероятно, была известна отступавшим грекам из сообщений Истории Геродота и других греческих авторов.

Можно поэтому полагать, что с самого начала своего отступления греки сознательно шли не в сторону нынешнего Эрзерума или же Пассинской долины, как обычно утверждают, а в сторону Айрататской равнины и древнеармянской области Ширак, где находилась южная ветвь Мэотидско-колхидской магистрали.

По сообщению Ксенофонта, отступавшее греческое войско вошло в Армению, перейдя реку Кентрит (нынеш. Бохтан-су). Оттуда оно, после шестидневного марша (= 30 парасангам, около 150—180 километров), спустилось через Тавр в Мушскую равнину и дошло до реки Телебоас (нынеш. Кара-су). Продвигаясь отсюда на северо-восток, греки прошли вновь в течение шестидневного марша 30 парасангов и прибыли к реке Евфрату—Арацанию и перешли эту реку недалеко от ее истоков.

Часть исследователей полагают, что греки перешли реку Евфрат около нынеш. Мелазгерда и направились отсюда в сторону Эрзерума. Другая часть утверждает, что они, перейдя Евфрат около нынеш. Каракилисы, пошли на северо-запад в сторону Алашкерта. А я считал более вероятным¹, что отступавшее греческое войско, шедшее вдоль позднейшей магистрали Tigranocerta-Bagavana, после перехода через Евфрат направилось в район Диадина и Багавана, недалеко от которых находилась область Айратат.

Это направление пути Десяти тысяч в сторону древнего Айратата заслуживает серьезного внимания и заставляет предполагать, что греки, по всей вероятности, шли в Айрататскую равнину и хотели выйти на большую караванную дорогу, шедшую отсюда через нынеш. Ленинкакан, Ахалкалаки и Ахалцих в Колхиду и к побережью Черного моря.

В районе Диадина-Багавана греки остановились на отдых в армянских селениях и после отдыха продолжали путь, взяв с собой в качестве проводника арестованного ими начальника селения—комарха. Но комарх этот, желая,

¹ См. „Главные пути древней Армении“, стр. 38.

повидимому, спасти своих соплеменников от опустошений и грабежа, повел греков не в северном направлении через район Каравансарайского перевала, откуда они могли выйти на магистральную дорогу, идущую в Колхиду, а в западном направлении через пустынную местность в сторону Пассинской области.

Дальнейший непомерно длинный и извилистый путь отступления греков, который до сих пор еще не выяснен окончательно, как мне кажется, можно предположить в следующем направлении: через Алашкертскую равнину и горный хребет Кеса-дага к реке Пасин-су, названной у Ксенофонта Фасисом, отсюда в район Олтычая, где находилась область таохов, а затем через Сарыкамышскую и Карсскую области в район Кагызмана и к реке Арпазос — Араксу.

Спустившись отсюда в Айратскую равнину, греки вышли вновь после долгих блужданий на магистральный путь, шедший в Колхиду и к побережью Черного моря. Но здесь около города Гюмнии—Гюмри они изменили направление своего маршрута и пошли не по историческому большому караванному пути, а повернули на запад. Повидимому, вождь скифинов хотел также избавить свой народ от опасных гостей. Он прислал им проводника, который привел их через враждебную скифинам страну к горе Техесу, откуда было видно море.

Маршрут отступавших греков из Гюмнии до Трапезунта устанавливается с достаточной определенностью в следующем направлении: из района Гюмнии мимо Заришата в область к югу от нынеш. Ардагана, отсюда к реке Чороху, а затем через Понтийский хребет в район Трапезунта.

4. ГОРОД ГЮМНИИ-ГЮМРИ, КАК ВЕРОЯТНЫЙ ЦЕНТР ОБЛАСТИ КИММЕРИЙСКИХ И СКИФСКИХ ПЛЕМЕН

Отождествление упомянутого Ксенофонтом города Гюмнии с Кумайри—Гюмри выясняет один из темных и интересных вопросов исторической географии Армении и проли-

бает свет на историческое прошлое северо-западных областей древней Армении.

Название города *Gomra* или *Gomra*, который, по-видимому, был центром союза киммерийско-скифских племен, осевших в древнеармянских областях Вананде, Шираке и Айрарате, следует считать, вероятно, наименованием этнического происхождения, возникшим из имени киммерийцев *Gimirai*. Объяснение это было предложено впервые А. Иоахимовым, который, исходя из ошибочного толкования свидетельства Геродота в главе одиннадцатой четвертой книги, полагал, что свидетельство это, касавшееся киммерийцев, живших за Каспием недалеко от реки Аракса — Яксарта, относится к приаракским киммерийцам Закавказья. В статье Иоахимова любопытны, однако, сведения о Гюмри—Ленинакане, сообщенные ему местными старожилками. По словам Иоахимова, весь Александрополь построен на арханческих могилах, в которых находили бронзовые стрелы и другие вещи, а, самое главное, как уверяли его, — долихоцефальные черепа¹.

С этой точки зрения представляют большой интерес раскопки, произведенные близ Гюмри—Ленинакана в 1934 году. На месте этих раскопок недалеко от нынеш. мясокомбината, были выявлены обширное древнее поселение и могильник, описание которых дано в кратком сообщении А. Калантара².

Жилища этого поселения, как указывает автор сообщения, представляют собою полуземлянки четырехугольной формы с каменными стенами и с крышей на столбах. Погребения были двух типов—грунтовые или в каменных ящиках, в которых покойники помещались в скорченном положении. В погребениях и жилищах были найдены большое количество обломков керамики, орудия из камня, предметы из кости и бронзы. По словам рабочих, ими была выкопана там же железная рукоятка меча (?).

¹ См. А. Я. Иоахимов, Палео-географические заметки о бывшем поселении Гюмри. Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. общ., т. XV, 1902, стр. 1—7.

² А. А. Калантар, Открытие дохалдского поселения близ Ленинакана, Проблемы истории, 1934, № 9—10, стр. 167—168.

Особый интерес представляют, по словам автора сообщения, обломок литейной формы для отливки бронзовых топоров, а также плавильная мастерская, в которой были найдены и другие глиняные формы.

Основываясь на анализе всего комплекса найденных предметов, автор статьи считает возможным датировать поселение эпохой не ранее первого тысячелетия до нашей эры и полагает, что поселение принадлежало аборигенам Армении, подвергшимся нападению халдов-урартийцев в начале первого тысячелетия до нашей эры.

Совершенно очевидно, что вышеприведенные новые данные о длительном пребывании киммерийско-скифских племен в северо-западных областях исторической Армении, а, в частности, также о цветущем и многолюдном городе Гюмни—Гюмри, должны побудить археологов свои предположения и обобщения о культуре аборигенов Армении подвергнуть частично пересмотру. Вряд ли можно уверенно и безоговорочно утверждать, что обнаруженное в Ленинкане древнее поселение относится к дохалдской эпохе и к началу первого тысячелетия до нашей эры.

Возможно и даже вероятно, что поселение это относится к более позднему времени и что часть найденных в нем предметов материальной культуры должны быть выделены в особую группу и отнесены ко времени пребывания там киммерийцев, скифов и сарматов. Мною будет установлено ниже, что в четвертом или третьем веке до нашей эры областью по обоим берегам Арпа-чая завладело сарматское племя сираков или шираков, от которого эта область получила свое название Ширак.

Миграция и расселение киммерийско-скифских и сарматских племен в северо-западных областях Армянского нагорья является, несомненно, необычайно важным историческим фактом, который должны будут постоянно иметь в виду и историки, и археологи, и лингвисты. Вопрос о языке и культуре киммерийцев, скифов и сарматов будет иметь, как видим, актуальное значение не только для ученых, изучающих историю России, но также и для арменоведов.

Большая часть западно-европейских ученых считают киммерийцев и скифов родственными народами и признают

их за племена, принадлежащие к иранской группе народностей. Однако, в настоящее время полагают, что скифам назывались жившие в степях России как иранские, так и неиранские народы. Акад. Н. Я. Марр, не отрицая наличия в языке скифов иранских элементов, указывал на принадлежность скифского языка к яфетической системе и предполагал связь скифов с яфетидами Северного Кавказа и Закавказья. Аналогичного мнения придерживался, в частности, о киммерийцах М. И. Ростовцев, который считал их одной из ветвей великого алародийского или яфетического племени¹. Культура курганов, приписываемая киммерийцам, как указывают археологи, свидетельствует о значительном материальном и культурном развитии их страны и сношениях их с Древним Востоком. Это подтверждается также и вышеприведенным сообщением Ксенофонта о «большом, цветущем и многолюдном» киммерийском городе Гюмнии — Гюмри.

Вопрос об этническом происхождении и взаимной связи киммерийцев и скифов, как видим, чрезвычайно сложен и разно освещается учеными. Можно, однако, считать вероятным, что киммерийские и скифские племена находились под влиянием иранской культуры и что часть их говорила на языках иранской группы народов.

Проф. Маркварт в своем труде «Südarmenien und die Tigrisquellen»² отмечает и считает крайне удивительным, что во многих районах Закавказья и исторической Армении древние названия мест, как например, Париадр—Парахоатр (нынеш. Пархар), Аракс, Раздан и др. имеют явно иранское происхождение. Эти иранские географические названия, как устанавливается настоящим исследованием с достаточной определенностью, возникли большей частью, повидимому, в ту эпоху, когда на севере Закавказья жили и господствовали в течение более чем пятисот лет племенные союзы киммерийцев, скифов или же сарматов.

Кроме того, особого внимания заслуживает также и то,

¹ М. И. Ростовцев, Эллинизмо и иранство на юге России, Петроград, 1918, стр. 32.

² Wien, 1930, стр. 15 и след.

что еще до отступления Десяти тысяч греков (410—400 до н. э.) киммерийцами и скифами была занята, кроме бассейна Арпа-чая и верхнего бассейна Куры, также и Айратская равнина. Этот новый факт, крайне важный, предоставляет нам возможность дать новое освещение спорным и неясным свидетельствам Геродота о саспейрах, которые неправильно толкуются в некоторых историко-географических трудах.

Свидетельства эти привожу подробно в русском переводе:

1. Геродот, I, 104:

«От Мэотидского озера до реки Фасиса и колхов тридцать дней пути для хорошего ходока. Из Колхиды же не длинен путь и до Мидийской страны. Между двумя этими странами находится лишь один народ саспейры. Пройдя же через их страну, можно попасть в Мидию».

2. Там же, IV, 37:

«Персы живут, простираясь до Южного моря, называемого Эритрейским; выше них к северу живут мидийцы, за мидийцами саспейры, а за саспейрами колхи, простирающиеся до Северного моря, в которое вливается река Фасис. Эти четыре народа живут от моря до моря»¹.

3. Там же, I, 110:

«В этом месте в сторону саспейров Мидийская страна высока, очень гориста и покрыта деревьями и лесами, другая же ее часть равнинна».

4. Там же, III, 94:

«От матиенов, саспейров и алародийцев дань была определена в размере 200 талантов. Это была восемнадцатая сатрапия. От мосхов, тибаренов, макронов, моссинойков и маров была установлена дань в размере трехсот талантов. Они составляли девятнадцатую сатрапию».

Упомянутых в приведенных свидетельствах саспейров западно-европейские географы древнего мира, а также не-

¹ Ср. также Herod., IV, 40.

которые из грузиноведов, считают грузинским племенем. Часть исследователей полагают даже, что саспейры тождественны с древними иберами¹ и что название «ибер» происходит, вероятно, от племенного имени «саспейр» или «сбер»².

Основываясь на этих же свидетельствах Геродота, Равлинсон, Сванидзе и др. считают также вероятным, что во время Геродота саспейры—иберы занимали обширную территорию, включавшую Иберию, Албанию и, кроме того, северные и восточные области позднейшего Армянского царства.

Это господствующее в историко-географических трудах мнение основано, как мне кажется, на явном недоразумении. Согласно нашим вышеприведенным выводам получает совершенно новое освещение также и эта проблема.

Как мы видели выше, во время отступления Десяти тысяч греков (401—400 до н. эры) скифы занимали не только северо-западные области Армянского нагорья, но также и Айраратскую равнину. Нетрудно поэтому догадаться, что и во время Геродота (приблиз. 484—425 до н. эры) на этой же территории, начиная от Колхиды до Мидийской страны, жили не саспейры-иберы, а саспейры-скифы. Можно, следовательно, заключить, что саспейрами названы у Геродота упомянутые в «Анабазис»-е киммерийско-скифские племена, которые у Ксенофонта названы скифами, т. е. скифами.

Подтверждением правильности предложенного нами толкования служит, несомненно, и то, что саспейров считали скифским народом и сами греки, как это видно из свидетельства Схолиаста Апполония Родосского³.

¹ См. напр., Н. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin, 1878, стр. 83. Markwart, *Eranschahr*, Berlin, 1901, стр. 159.

² См. Rawlinson, *History of Herodotus*, London, 1876, IV, стр. 223, Хаханов А. С., *Древнейшие пределы расселения грузин*, Тифлис, 1903, стр. 18—20, Сванидзе, *Материалы по истории алародийских племен*, Тбилиси, 1937, стр. 11 и др.

³ См. Сванидзе, *Материалы по истории алародийских племен*, стр. 143. Ср. Латышев В. В., *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*, СПб. 1890, стр. 424.

Ошибочно также и другое предположение Равлинсона и Сванидзе. Они полагают, что саспейрами-иберами были заняты все северное Закавказье, а также и Албания, и что они граничили с мидийцами со стороны Муганской степи. На самом же деле, как теперь выясняется, они имели соприкосновение с мидийцами не со стороны Муганской степи, а со стороны нынеш. Шарура или же Нахичевана.

5. СПОРНОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО КСЕНОФОНТА О СНОШЕНИЯХ ХАЛДОВ И АРМЕНОВ С ИНДИЕЙ

В Киропедии Ксенофонта имеется любопытное сообщение о том, что халды и армены еще при основателе Персидской империи Кире имели постоянные сношения с Индией. Соседи арменов халды (*Xalδaiot*), говорится в этом сообщении, служили нередко в качестве наемного войска у индийского царя и Кир, узнав о том, что они часто бывают в Индии, просил халдов и арменов дать проводников для сопровождения персидского посла, который должен был отправиться в Индию.

Ссылаясь на это сообщение, обычно указывают, что уже в эту древнюю эпоху армены и халды имели регулярные торговые связи с Индией и вывозили оттуда товары¹.

В моем труде «О торговле и городах Армении» (стр. 13—14) я полагал, что ошибочны как предположение о торговых сношениях халдов и арменов с Индией, так и сообщаемый Ксенофонтом факт о частом пребывании халдов в Индии. Я указывал тогда, что Ксенофонт, вероятно, перепутал халдов древней Армении, основавших в IX веке до нашей эры могущественное Ванское царство, с халдеями, жившими на северо-западном берегу Персидского залива. Он мог знать кое-что об этих халдеях и связях их с Индией, и, весьма возможно, что все слышанное о халдеях он приписал халдам, которых он ошибочно называл халдеями.

¹ J. Sandaljian, *Histoire documentaire de l'Arménie*, II, стр. 392, A. Гараташян, Критическая история Армении (на арм. языке), I, стр. 70.

В настоящее время я считаю более вероятным другую интерпретацию свидетельства Ксенофонта, которая придает ему совершенно иной смысл.

Я полагаю, что в тексте Киропедии слово *Ἰνδοῦς*, которое означает «индиец» или «индийский царь», есть, повидимому, искажение. Более чем вероятно, что *Ἰνδοῦς* следует исправить и читать *Σινδοῦς*, что означает «синд» или «синдский царь». Из свидетельства Плиния¹ нам известно, что реку *Indus* в Индии местные жители обычно называли *Sindus*. Нетрудно поэтому догадаться, что эти названия легко могли быть перепутаны и слово *Σινδοῦς* «синд» могло быть искажено переписчиками текста Киропедии и заменено знакомым и общепонятным словом *Ἰνδοῦς* «индиец».

Предложенная мною конъектура, как мы видим, придает разбираемому свидетельству Ксенофонта совершенно новый и правдоподобный смысл. В соответствующем отрывке Киропедии имеются в виду не *Ἰνδοί* «индийцы», а *Σινδοί* «синды», которые, как известно, в шестом веке до нашей эры, как раз в эпоху персидского царя Кира (550—539 до н. э.), считались могущественным и богатым народом и жили в районе нынеш. Анапы.

Греческое предание называет нам Синдскую гавань, как главный пункт, через который они вывозили свои продукты. Недалеко от этой гавани находился крупный город Горгонпия, который предание называет «царской резиденцией» синдов².

Находившаяся близ Азовского моря область синдов была, вероятно, известна и халдам и древним персам как могущественная и богатая страна. И вполне возможно, что народ этот имел торговые связи как с халдами-уруртийцами, так и другими странами Ближнего Востока. Это общение синдов с культурным миром Востока следует предположить, как я полагаю, через вышеуказанную Мэотидско-колиндскую магистраль, которая, как мы увидим, играла роль транзитного пути международной торговли и в послехалдскую эпоху.

¹ Plin. Nat. Hist., VI, 21, 1 (изд. Littré).

² Ростовцев М. И., Эллинизм и иранство на юге России, стр. 123.

46. ВТОРЖЕНИЕ САРМАТСКИХ ПЛЕМЕН В АРМЕНИЮ И ЗАНЯТИЕ СИРАКАМИ ШИРАКСКОЙ ОБЛАСТИ

После отступления через Армению и Закавказье Ксенофонта и греческого войска (401—400 до н. э.), как видно из косвенных указаний греко-римских источников, в политической жизни северо-западных областей Армянского гора произошла новая перемена, время которой, к сожалению, спорно и неясно.

После киммерийского нашествия восьмого века до нашей эры вновь двинулись с Северного Кавказа на юг, по-видимому, опять-таки по вышеуказанной Мэотидско-колхидской магистрали, сарматские племена, главным образом, сираки, которые врезались между упомянутыми Ксенофонтом племенами скифинов и прочно утвердились в районах по обоим берегам Арпа-чая, названных позднее по их имени Ширакком. Это название области Сиракена—Ширак упоминается не только в древне-армянских источниках, но также и в географическом труде Птолемея¹.

Ценные и крайне важные сведения о сираках имеются у Страбона, которые привожу полностью в подлинном переводе.

1. Страбон, XI, 2, 1 (492):

«Далее от них [скифов] живут внутри сарматы, которые также скифы, а именно: аорсы и сираки, простиравшиеся на юг вплоть до Кавказских гор; часть их —номады, а другая часть—оседлые земледельцы».

2. Там же, XI, 5, 8 (506):

«А затем друг за другом следуют номады, находящиеся между Мэотидским и Каспийским морями,—набианы и панксаны и потом племена сираков и аорсов. Эти аорсы и сираки, по-видимому, были изгнанниками живших повыше к северу.... глубже к северу жили аорсы. Когда Боспор находился под властью Фарнака, царь сираков Абеак послал ему 20.000 всадников, Спандин же, царь аорсов, также 20.000, а аорсы, жившие глубже к северу, еще больше. Они завладели обширной территорией и властвовали над почти большей ча-

¹ Ptolem., издание K. Müller-a, I, стр. 938.

стью земель Каспийского побережья. Они поэтому вели караванную торговлю и перевозили на верблюдах выюки индийских и вавилонских товаров, получая их со стороны армян и мидийцев. Вследствие их зажиточности одежда их была покрыта золотыми украшениями. Аорсы жили близ Танаиса, а сираки около реки Ахардеона, которая, вытекая из Кавказских гор, впадает в Мэотидское море».

Поселившиеся в Шираке сираки упоминаются также у Плиния в числе народов, живших в Колхиде.

«За Диоскурией лежит,—говорит Плиний¹, — город Гераклеум в 70.000 шагах от Себастополиса, ахен, марды, керкеты, а после них—серры [serrae = seraci,² кефалотомы».

Что приведенное свидетельство Плиния, действительно, относится к проникшим из Колхиды на юг сиракам, это видно из того, что рядом с сираками упоминаются кефалотомы, которые, как правильно отмечено Адонцем, тождественны с сарапарами или кефалотомами у Страбона, жившими в районах северо-западной Армении.

На тождество названия древнеармянской области Ши-рака с этническим именем siraci впервые указал К. Патканов.

«Что касается до Ширака,—говорит Патканов,—то эта область получила свое название от народа шираков (Σιράκοι, Σιρακηνοί, Siraci), живших по Птолемею, Страбону и Тациту у Северного Кавказа и делавших постоянные вторжения в Армению, где часть их, вероятно, осталась жить»³.

Заслуживает внимания и представляет особый интерес тот факт, что воспоминание о родоначальнике сираков Шарае было живо в Армении в течение долгих веков и сохранилось в историческом труде Моисея Хоренского. Предание

¹ Plin., Nat. Hist., VI, 5, 2 (изд. Littré).

В. Тейбнеровском издании Плиния вместо serrae имелось, повидимому, другое чтение—seraci, см. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 424, прим. 3.

³ Патканов К., Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб., 1881, стр. 112.

это, подробно приведенное у Хоренского, исторически вполне достоверно и соответствует сведениям, которые даются о сираках или шираках в греко-римских источниках.

Соответствующее свидетельство Моисея Хоренского привожу полностью.

Хоренский, кн. I гл. 12, перевод Эмина (1893), стр. 21:

«Сын его [Арменака], Армаис, строит себе жилище на бугре, (возвышающемся) на берегу реки и по имени своему называет его Армавиром, а реке дает название Ерасх по имени внука своего Араста. Сына же своего, Шарая, многодетного и прожорливого, со всеми его домочадцами отправляет на близкую, добрую и плодотворную поляну, по которой протекают многие воды, за хребтом северной горы, названной Арагацом. По имени его, говорят, и область названа Шираком. Этим оправдывается поговорка, повторяемая между поселянами: «коль у тебя глотка Шарая, у нас не Ширакские амбары». Армаис, прожив несколько лет, родит Амасию, после чего, прожив еще несколько лет, умирает».

В приведенном свидетельстве заслуживает внимания, главным образом, то, что Хоренский считает родоначальником и эпонимом шираков Шарая. Это указание Хоренского рассмотрено недавно в одной из работ Капанцяна¹.

Не отрицая возможности тождества названия «Ширак» с этническим именем *siraci*, Капанцян генетическую связь Ширака с Шараем считает более чем сомнительным. Однако, он полагает, что «Шарай есть эпоним и персонифицирует в себя имя известного рода или племени». Предположения Капанцяна подтверждаются, как увидим, и новейшими изысканиями.

Акад. Джавахишвили в одном из последних своих статей дал подробный анализ этнического имени сармат². Он совершенно правильно указал, что это этническое название состоит из двух частей, а именно: **сар-и-мат**, из коих пер-

¹ Г. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Научные труды Ерев. Гос. Унив., т. XIV, 1940, стр. 372—376.

² И. А. Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы, Вест. древ. ист., 4, 1939, стр. 39—42.

вая часть сар или шар должна представлять собой племенное наименование, а вторая часть мат, как выяснено акад. Н. Я. Марром¹, означает «язык» или «народ».

Акад. Джавахишвили указывает также, что из одного места у грузинского историка Георгия Мерчула видно, что в древнее время в северной части Абхазии находились владения Шаройского государя, т. е. Шаро². Следы пребывания Шаро, как выяснено в его же статье, прочно запечатлены и в исторической топонимике Закавказья.

Наблюдения акад. Джавахишвили проливают свет и на свидетельство Хоренского.

Не подлежит, как видим, сомнению, что упомянутый у Хоренского Шарай есть эпоним и термин племенного происхождения, но имя это увязывается не с именем племени сираков, а с именем сарматов или шарматов. Однако, поскольку сираки были одной из народностей сарматской племенной группы, Шара был, конечно, и их родоначальником.

В вышеприведенной цитате Хоренский придает Шараю эпитеты—«многодетный и прожорливый». И крайне любопытно, что первый из этих эпитетов подтверждается данными источников, так как Шарай, родоначальник сарматских племен, был, действительно, многодетен. Из греко-римских источников видно, что к сарматской племенной группе принадлежали, кроме сираков, также языги, роксоланы, аорсы, эпагериты, аланы и другие народности.

Таким образом, народное предание о Шарае получает новое объяснение и вопрос о пребывании сарматского племени сираков в древнеармянской области Шираке подтверждается с достаточной определенностью.

О сираках и аорсах особую ценность имеет, кроме того, вышеприведенное свидетельство Страбона, в котором он указывает, что караванная торговля давала им большие средства и что одежда их была покрыта золотом.

Они,—говорит Страбон³, — «вели караванную тор-

¹ Н. Я. Марр, «Кавказские племенные названия и местные параллели», стр. 20—21.

² Г. Мерчул, Житие Григория Хандзтийского, Тексты и разыскания по армянско-грузинской филологии, VII, СПб. 1911, стр. 58 и 59.

³ Strabo, XI, 5, 8.

говлю и перевозили на верблюдах вьюки индийских и вавилонских товаров, получая их со стороны армян и мидийцев. Вследствие их зажиточности одежда их была покрыта золотыми украшениями».

По мнению Карла Неймана, которым подробно рассмотрен вопрос о первоисточниках Страбона, приведенное сведение о транзитной торговле почерпнуто автором Географии, вероятно, у Теофана Митиленского, сопровождавшего Помпея в походах. Теофан, как полагает Нейман, считал аорсов посредниками этой караванной торговли по недоразумению. Он не принял, повидимому, в соображение, что аорсы жили далеко на севере¹.

Большинство других исследователей, хотя в основном считают приведенное сообщение Страбона достоверным, но, к сожалению, совершенно игнорируют существование и значение Мэотидско-колхидской магистрали и поэтому торговый путь из южной России в Вавилонию предполагают в другом направлении.

Согласно нашим новым выводам как мнение Неймана, так и означенное предположение о направлении караванного торгового пути аорсов и сираков, не могут быть признаны правильными.

Как мы уже видели выше о тесной торговой связи южно-русских областей с культурными странами Передней Азии имеются ясные намеки и в других источниках. Что же касается направления караванного пути, то следует обратить внимание на то, что в свидетельстве Страбона этот торговый путь из Вавилонии к Танаису указан не через Мидию и Албанию или Иберию, а через Мидию и Армению.

Уже само это указание Страбона дает некоторое основание догадываться, что торговые сношения аорсов и сираков с Вавилонией можно предположить, главным образом, по Мэотидско-колхидской магистрали.

Сарматы, а, следовательно, также аорсы и сираки, почти всеми исследователями признаются теперь за племена, родственные скифам. Геродот определенно свидетельствует,

¹ К. J. Neumann, Strabons Landeskunde von Kaukasien, Jahrbücher für Classische Philologie, XIII Supplementband, Leipzig, 1883, стр. 349—350.

что сарматы говорили по-скифски. Преобладающая часть исследователей полагают, что они были иранцами, родственными нынешним осетинам, отдаленным потомкам алан. Однако, Н. Я. Марр, выдвинувший новую яфетическую теорию, не отрицая влияния иранского языка и культуры на них, считает более вероятным, что язык их, как и язык скифов, принадлежал к группе языков яфетической системы. В последнее время этому же вопросу была посвящена специальная статья И. А. Джавахишвили, который полагает также, что скифы и сарматы принадлежат к северокавказским адыгейско-чечено-лезгинским народностям¹.

Миграция сираков и утверждение их в области Шираке является, несомненно, важным историческим фактом, который заслуживает особого внимания. Если иметь в виду, что сираки были участниками и посредниками международной караванной торговли, то можно, повидимому, считать возможным, что нашествие и движение их из Северного Кавказа на юг имели целью не только завоевания и грабежи, но в значительной степени могли быть обусловлены также стремлением их завладеть южной линией Мэотидско-колхидской дороги, шедшей через Ширак и Айрататскую равнину в Мидию и Персию. С этой точки зрения крайне показательно, что занятые сираками на юге территории находились в узловых пунктах означенной магистрали, — в Северном Кавказе, Абхазии, Шираке и, вероятно, также и в Шаруре.

Должен отметить, что роль и значение Мэотидско-колхидской дороги не были мне известны, когда я писал свою работу «О торговле и городах Армении». Следуя общепринятому мнению, направление караванной торговли аорсов и сираков я предполагал тогда, главным образом, через Дербентский проход². Поэтому мною не было тогда в достаточной степени оценено крупное международное значение городов Колхиды. Главными городами были здесь Фа-

¹ *Джавahiшвили*, Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, Вестник древней истории, № 4, 1939, стр. 44.

² См. «О торговле и городах Армении», стр. 47.

сис (нынеш. Потти) и Диоскурия, которые, как теперь выясняется, были сборными центрами транзитной караванной торговли с Востоком и югом России.

Страбон называет Фасис «эмпорией колхов», а Диоскурию «общей эмпорией для народов, живущих выше ее и вблизи»¹. Относительно Фасиса в «Перипле Понта Евксинского» безыменного автора имеется определенное сообщение, что в этот греческий город, основанный милетянами, приезжали варвары из Индии и Бактрии².

Экономическое развитие и расцвет городов Колхиды, как мы видим, были обусловлены, главным образом, тем, что через нее проходил караванный международный путь из Индии и Вавилонии через Армению в Мэотиду.

7. СКИФСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ „ГОГ“-ОВ ИЛИ „ГОГАР“-ОВ И ЗАВОЕВАНИЕ ГОГАРЕНА СНАЧАЛА ИБЕРАМИ, А ЗАТЕМ АРТАКСИЕМ I

В свете вышеизложенных выводов, свидетельствующих об утверждении киммерийских, скифских и сарматских народов на севере исторической Армении, получает новое освещение вопрос об этническом происхождении населения древнеармянской области Гугарк.

Впервые название этой области в форме Γούγαργα упоминается у Страбона в следующих свидетельствах.

1. Страбон, XI, 14, 4 (перевод Мищенко):

«В Армении есть много гор и горных плоскостей, на которых с трудом возделывается виноградная лоза. Многие долины отличаются или умеренным или замечательным плодородием, как например, долина Араксенская, через которую протекает река Аракс; река эта течет в окраине Албании и вливается в Каспийское море. За этой равниною следует Сакасена, граничащая с Албанией и рекою Курюю; еще далее Гогарена».

¹ Strabo XI, 2, 16 (498) и XI, 2, 17 (498).

² См. Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб. 1890, т. I, стр. 274.

2. Там же, XI, 14 5 (перевод Мищенко):
«Говорят, что в начале Армения была мала, но что она увеличена была Артаксием и Зариадром, которые были первоначально полководцами Антиоха Великого, а впоследствии после поражения его сделались царями, первый Софены, Акисены, Одомантиды и некоторых других местностей, а второй окрестностей Артаксата. Они расширили пределы своих владений, отрезавши куски земли у соседей, а именно: у мидийцев отняли Каспиану, Фавнитиду, Басоропеду; у иберов—склон горы Париадра, Хорзену, Гогарену, лежащую по ту сторону Куры; у халибов и моссинойков—Каренитиду и Дерксену, которая граничит с Малой Арменией или составляет часть ее; у катаонов—Акилисену и местность на Антитавре; у сирийцев—Тамориту».

Из приведенных текстов Страбона явствует, что в первом веке до нашей эры древняя Гогарена занимала обширную область по правую сторону реки Куры и простиралась вплоть до кантона Отены, Шакашена, включая в себя северные районы исторической Армении, лежавшие к югу от Иберии¹.

Правильное толкование структуры имени Γωγάρηνη — Гугарк дано академиком А. Шанидзе². По его предположению, имя это этнического происхождения и состоит из названия народа «гог» и обычного чано-мингрельского суффикса—ар (гог-ар). Термин «Гугарк—Гугары», по мнению Шанидзе, буквально означает «гугцы», или судя по греческой огласовке, «гогцы».

Капанцян указывает, кроме того, что термин «гог» «есть то название народа «гог»-ов («Гоги и Магоги»), о котором говорится в Библии»³. Вопрос об этническом происхождении библейских «гог»-ов Капанцян, к сожалению, обходит молчанием.

¹ Указание Капанцяна, что область Гугарк лежала по реке Артануч, явно ошибочно, см. Научные труды Ерев. Гос. Унив., XIV, 1940, стр. 376.

² См. А. Шанидзе, Два чаномингрельских суффикса в грузинском и армянском языках, Петроград, 1916.

³ См. Науч. труды Ерев. Гос. Унив., XIV, 1940, стр. 377.

Вопрос этот выяснен недавно с достаточной определенностью в небольшой статье М. Сюзюмова, помещенной в Вестнике древней истории¹. Как указывает Сюзюмов, имена библейских народов «гог и магог», а также и «рос», связывались с пророчеством о кончине света и поэтому часто употреблялись в церковной литературе. Народы эти встречаются в греческом переводе пророка Иезекииля:

«и бысть слово господне ко мне, глаголя, сыне чело-
вечь, утверди лице твое на Гога и на землю Магога,
князя Рос»².

Упоминаются они и в «Апокалипсис»-е, в котором указывается, что Гог и Магог перед концом света во главе бесчисленных войск сатаны подойдут к «священному граду»³.

По мнению преобладающего большинства комментаторов Библии, народы «гог», «магог» и «рос» жили на севере, по ту сторону Кавказских гор, и были народностями гиперборийскими («северными») и скифами. То же самое утверждает, в частности, о «магог»-ах Иосиф Флавий в «Иудейской археологии»⁴.

Основываясь на этих свидетельствах, мы можем с уверенностью заключить, что «гог»-и, населявшие Гогарену — Гугарк, входили в интересующую нас группу скифских или сарматских племен, переселившихся в Закавказье с Северного Кавказа.

Ослабление господствовавших на севере исторической Армении киммерийских, скифских и сарматских народностей, повидимому, было вызвано не только борьбой их с новыми завоевателями армянами, проникшими с юга в Айратратскую равнину, но еще до этого победоносным движением против них с северо-запада союза грузинских племен, возглавляемого иберами.

Племена эти, как было отмечено выше, во время вла-

¹ М. Сюзюмов, К вопросу о происхождении слова «Рос», «Рωσία», Россия, ВДИ, 2, 1940 стр. 121—123.

² Иезек., 38, 2.

³ «Апокалипсис», 20, 7 и 8.

⁴ Jos. Flav., Antiquit., I, 6, 1. § 123.

дычества Ахеменидской Персии входили в состав девятнадцатой сатрапии и платили дань в размере трехсот талантов. Но, вероятно, уже в четвертом веке до нашей эры Иберия постепенно освободилась из-под слабой внешней зависимости, а после падения Персии (в 330 г. до н. э.) стала самостоятельным и независимым государством.

Вскоре после того, союз грузинских племен, концентрирующийся около усилившегося Иберийского царства, распространился, повидимому, на юг и на восток, охватив скифские племена, населявшие Гогарену—Гугарк и Хорзону, лежавшую в районе нынеш. Ардагана¹.

В политической жизни Закавказья, как видно из вышеприведенного свидетельства Страбона, произошел новый сдвиг в начале второго века до нашей эры во время быстрого роста и усиления Великой Армении.

При Артаксии I, основателе древнеармянского независимого царства, к Великой Армении были присоединены не только занятые скифскими племенами приаракские области, но также и отнятые у иберов Хорзона и Гогарена.

Крайне любопытно, что воспоминание об этническом происхождении «гог»-ов сохранились в историческом труде Моисея Хоренского. Соответствующий отрывок привожу в переводе Эмина.

Хоренский, кн. II, гл. 8, (стр. 58):

«Гушар, что от сынов Шарая, получил в наследство Темную гору, т. е. Кангарк и половину (страны) Джавахов, Кохб, Цоб, Дзор до крепости Хнаракерта. Но владения Ашоцские и домены Таширские Вагаршак жалует потомкам Гушара—Хайкида. Управление северной страной, лежащею насупротив горы Кавказа, возлагает на великое, могучее племя; родоначальнику же его жалует титул бдешха Гугарского».

В приведенном свидетельстве, как правильно указывает Адонц², Шарай и Гушар—явные эпонимы, при чем с именем

¹ См. о местоположении Хорзены статью мою „Маршруты персидского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду“, Вест. древ. истории, № 3—4, 1940, стр. 98—99.

² См. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 425.

Гушара связано название области Гугарка. Мы уже видели выше, что по армянскому сказанию у Хоренского Шарай был родоначальником сарматского племени сираков или шираков. Не трудно, следовательно, заключить, что по этим же сказаниям население Гогарены—Гугарка, «гог»-и или «гуг»-и, происходившие от отпрыска Шарая Гушара, считались также скифским племенем, родственным скифо-сарматскому племени сираков.

Скифское происхождение «гог»-ов или «гуг»-ов устанавливается, как видим, не только вышеозначенными свидетельствами Иосифа Флавия и других источников, но также и преданием о Шарае и Гушаре, сохранившемся у Моисея Хоренского.

Утверждение владычества киммерийских, скифских и сарматских племен на севере Армянского плоскогорья, от Колхиды до Мидийской страны, является, несомненно, фактом крупнейшего исторического значения, который даст, очевидно, новое направление работам, посвященным истории Армении послеурартской эпохи. Выводы настоящего исследования определенно указывают, что в то время, когда армяне передвигались шаг за шагом в течение долгих веков вдоль долин верхнего Тигра и Арацания с юга на север и восток, приблизительно в это же время киммерийские, скифские и сарматские племена, обосновавшиеся на северо-западе Урарту, спускались постепенно на юг и восток и во время отступления Десяти тысяч греков занимали уже Ширак и Айраратскую равнину и граничили с страной мидийцев.

Продвижение киммерийских и скифских племен на юг приостановилось, повидимому, в третьем или втором столетии до нашей эры. В это именно время Айрарат стал центром сначала царства Ервантидов, а затем Артаксиадов. В последующие века киммерийские и скифосарматские народности, подпав под власть армян-хайев, постепенно ассимилировались и слились с новым народом—завоевателем.

Приведенные в настоящем исследовании любопытные историко-этнологические и историко-географические данные,

ставят, несомненно, ряд новых проблем для исторического исследования.

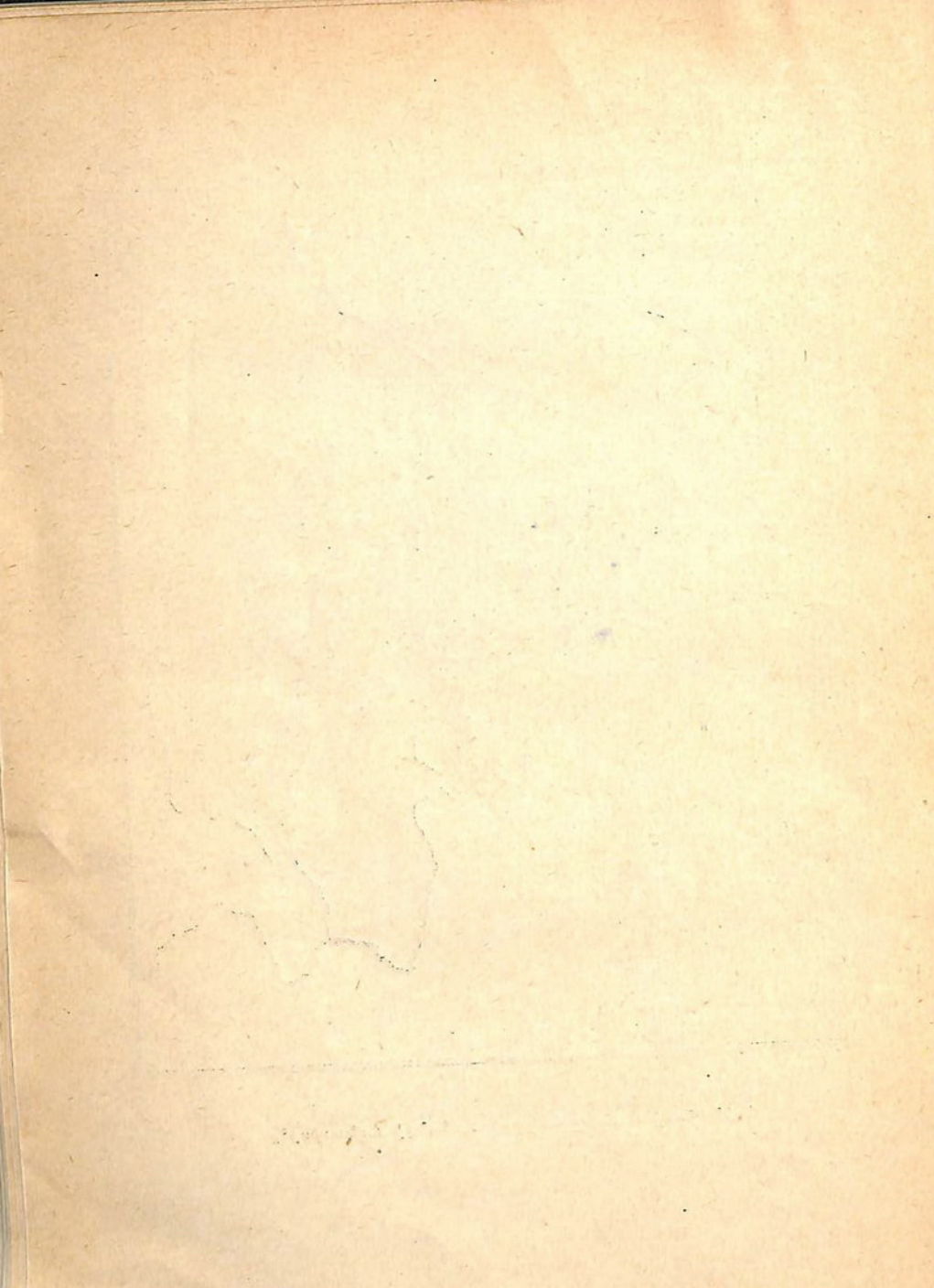
Крупная политическая и культурная роль киммерийцев, скифов и сарматов в течение более чем пяти столетий на севере Армении является, как видим, неожиданным новым фактом, который должен быть принят во внимание не только историками, выясняющими этногенезис армянского народа, но также и лингвистами и археологами, изучающими топонимику древней Армении и ее материальную культуру.

ВФ 00390. Заказ 263. Тираж 3000.

41 $\frac{1}{2}$ печатных листа. В одном печатном листе
36,000 знаков. Подписано к печати 27/V—44 г.

Типография Армгиза, Ереван, 1944.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033756

(354)

ԳԻՆԸ 7 Ռ.

